

מאה שערים

עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים

לזכר

יצחק טברסקי

בעריכת

עזרא פליישר, יעקב בלידשטיין

כרמי הורוביץ, דב ספטימוס

הספר יצא לאור בסיוע
קרן מנדל, ירושלים
קרן לוציוס נ' ליטאואר, ניו יורק

ההפצה: הוצאת מאגנס

ת"ד 39099, ירושלים 91390, פקס 02-5633370, E-mail: magnes@vms.huji.ac.il

©

כל הזכויות שמורות
להוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס
האוניברסיטה העברית
ירושלים תשס"א

מסת"ב 1-121-493-965 ISBN

נדפס בישראל
סדר ועימוד: דעץ, ירושלים

שני כתבים מימוניים

מכתב מאת הרמב"ם אל ר' שמואל החכם

ואיגרת ברכה אל הרמב"ם לרגל נישואיו

מאת

מרדכי עקיבא פרידמן

א. מכתב בכתב ידו של הרמב"ם לר' שמואל החכם

להלן מתפרסם מכתב קצר, אבל שלם, שהרמב"ם כתב לר' שמואל החכם הירא שמים ש[מרו] צ[ורו]. רבנו לא חתם על המכתב, ולא נכתבה עליו כתובתו של הנמען. על זהותו של הכותב עמדתי רק על פי הכרת כתב ידו של הרמב"ם. לעניות דעתי, במקרה זה אין אפילו ספק ספקא שמא הכותב אינו הרמב"ם, ושלא כמנהגי בכגון זה מוכן אני כאן לנקוט לשון ברי וודאי, וזאת חרף ידיעתי כי רבים חללים הפילה הטעות בזה. דומה אני שכתב ידו של רבנו, כפי שמצוי בדף המונח לפנינו, סימן מובהק ממש הוא, ומי שרגיל בכתבו ידע שאין מקום לערער על הזיהוי (וראה את התצלום המצורף). כפי שנציין להלן, גם תוכנו של המכתב תואם את כתיבתו של רבנו, אולם אין בכך סימן מובהק. בדורותינו שום אדם לא הרים תרומה גדולה להבנת תוכנם ומהותם של כתבי הרמב"ם, במלוא עומקם, פארם והדרם, מזו שהרים הפרופסור ר' יצחק טברסקי ע"ה. את המאמר הזה התכוונתי להקדיש ליובלו. ניי שנמצאתי מעמידו יד צנועה לזכרו הברוך.

במכתב מ"ט תיבות והוא עוסק בעניין אחד בלבד – התנצלות שכותב הרמב"ם לר' שמואל החכם. רבנו מדגיש שהוא מעריך מאוד את ר' שמואל, אבל היד קצרה והזמן הרע יפצר וכו'. משמע שהרמב"ם מנמק מדוע נאלץ הוא לסרב לבקשה שביקש ממנו ר' שמואל. מיהו ר' שמואל זה ומה הייתה בקשתו? אין אנו מוצאים ידיים מוכיחות לכך בכתוב לפנינו, ודברינו להלן אינם יכולים לצאת מגדר ההשערה. על פי לשונו קרוב בעיניי לומר שהרמב"ם מתנצל כאן על שאין הוא ניאות לבקשתו של ר' שמואל להיפגש עמו.

בכמה מקומות בכתביו הזכיר הרמב"ם את דוחק שעתו ולפעמים אף את חולשתו.

* מחקר זה נעשה בתמיכת הקתדרה לתרבות היהודים בארצות האסלאם ולחקר הגניזה ע"ש יוסף וסיל מייזר, אוניברסיטת תל-אביב. תודתי למנהלי הספרייה שהשתמשתי בכתבי היד שברשותן. אני מודה לפרופ' עזרא פליישר על הערותיו החשובות.

ה'רמב"ם מתייחס תכופות לחלישות גופו ומתאונן על הזקנה הקופצת עליו. הקובלנה על טרדות, טרחה, רפיון ידיים ודיכאון, שנעשו קשים פי כמה בעקבות חוסר יציבות חברתית ופוליטית, באה כפזמון חוזר באיגרותיו ובספריו.¹ על אף קיצורם מזכירים הדברים במכתב שלנו את התנצלותו של הרמב"ם לר' שמואל אבן תיבון באיגרתו המפורסמת אליו מח' בתשרי, אתקי"א לשטרות (1199), ובה מתאר רבנו את סדר יומו העמוס והמפרך, ומנמק מדוע אין טעם שר' שמואל יבוא לבקרו וכי לא יפיק שום תועלת מכך. להלן חלק קצר מדבריו שם, שנשתמרו בתרגום בלבד:

ובורא עולם יודע איך כתבתי לך השיעור הזה ואני בורח מבני אדם, מתיחד במקום שלא ירגישו, ואני פעם נסמך לכותל ופעם כותב שוכב לרוב חולשת הגוף... ואמנם מה שזכרת מענין בואך אלינו... לא יגיעך מבואך אלי זולת ראות פני... תועלת חכמה מן החכמות או להתייחד עמי אפילו שעה אחת ביום או בלילה אל תוחיל בזה כלל, כי תוכן ענייני כמו שאספר לך. אני שוכן במצרים (היינו, בפסטאט) והמלך עומד בקאהרה... סוף דבר, לא יוכל אחד מישראל לדבר לי או להתחבר בי זולת יום השבת, אז יבואו כולם אחר התפלה, אנהיג הצבור במה שיעשה כל השבוע... תבוא על דרך הבקור, לא לקבל תועלת הלמוד, כי יצר זמני מאד.²

כמה ר' שמואל נזכרים באיגרות הרמב"ם ובתשובותיו, ואין לדעת בוודאות אם מכתבנו יועד לאחד מהם, או שמא לר' שמואל אחר. אולם בחיפושנו אחר אותו ר' שמואל החכם יש לציין שני עניינים. האחד, שמכתבנו כתוב עברית, שלא כמנהגו של הרמב"ם הכותב ערבית ליודעי השפה ההיא; והשני, מהות ההתנצלות המשווערת.³ משתי הסיבות הללו נראה קרוב לשער שאולי הנמען במכתבנו הוא ר' שמואל אבן תיבון עצמו. את הפתיחה לאיגרת הגדולה אליו, שחלק ממנה הובא לעיל, כתב הרמב"ם עברית, ואת המשכה, שבו הוא דן בשאלות תרגום ובעניינים מקצועיים אחרים, ערבית.⁴ אך אפשר שצורת הכתב הנאה של רבנו במכתב המתפרסם להלן תואמת יותר את התקופה שלפני התכתבותו הנזכרת עם ר' שמואל אבן תיבון. בגלל חסרון החתימה והכתובת, ייתכן שהמכתב המקורי נשלח לנמען, והדף שלפנינו הוא טיוטה או העתק ששמר הרמב"ם. לעומת זאת, הכתב הנאה והמסודר מאוד וכן השוליים הרחבים יכולים להצביע על כך שזה המכתב המקורי שהתכוון רבנו לשלחו, ואולי נמלך משום מה ולא שלחו.

מידות הנייר 6.5 × 9.5 ס"מ לערך. עמוד ב ריק. כ"י TS AS 149.41:⁵

- 1 טברסקי, מבוא, עמ' 59, עיין שם.
- 2 ראה שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תקן-תקנא.
- 3 אמנם נשמרו בידינו התנצלויות שכתב הרמב"ם לאישים אחרים על שאינו יכול להיפגש עמהם. ראה דוגמה אצל שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תקס ואילך (כ"י TS 16.290); וראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 526, והנסמן שם, הערה 16.
- 4 ראה את דיונו של שילת, שם, עמ' תקיג ואילך, ולהלן, נספח א.
- 5 תודתי למנהלי הספרייה ולידידי פרופ' ש"ק רייף על הרשות לפרסם את המסמך. עד כמה שידוע לי הוא לא התפרסם ולא נידון בספרות המחקר עד עכשיו. קראתיו עם ידידי פרופ' יואל קרמר, והוא העיר הערות מועילות; לו התודה ועליי האחריות. בטקסטים דלהלן מסמנת נקודה מתחת לאות שהיא נשתמרה בחלקה בלבד או שאין קריאתה ודאית.

- 1 מבקש אני מהדרת ר' שמואל החכם
- 2 הירא שמים שצ' שידון אותי לכף
- 3 זכות בכל דבר בין רב למעט
- 4 ויודע לו בודאי שאני יודע כבודו
- 5 ומעלתו בלבי מעולה אבל היד
- 6 קצרה והזמן הרע יפצר ואי אפשר
- 7 לאדם לגלות כל העניינים מכמה
- 8 פנים ומכל מקום רחמנא ליבא
- 9 באעי ושלומה ירבה ויגדל

ביאורים לפי שורות התעודה:

(1) הדרת. באיגרת לר' שמואל אבן תיבון הנזכרת, בקטע מן המקור הערבי שפרסם י' שילת לראשונה, קורא לו רבנו 'אלחצרה'. כפי שאנו מוצאים בכמה תעודות מן הגניזה, את המילה הערבית הזאת היו מתרגמים לעברית: 'הדרת'.⁶

ר' שמואל החכם. הרמב"ם קורא לר' שמואל אבן תיבון חכם באיגרת הנזכרת ובאיגרת לעדת לוניל.⁷

(4) ויודע לו. היינו ויודע לו, כלומר, ידוע לו. שאני יודע. היינו, מכיר, מעריך.

(6) והזמן הרע יפצר. אפשר שבזה רומז הרמב"ם לדוחק מחמת חוסר היציבות החברתית והפוליטית הנזכר, ואפשר, למשל, שהוא רומז לרעב שפקד את מצרים, וכדבריו באחת מתשובותיו: 'שנת דתתקס"א ליצירה בצוען [=פסטאט] מצרים, רחמנא ירויח מעצבונה ומצעררה של שנה זו'.⁸ לשון זמן' משמש אצלו במשמעות גורל בהקדמה לפיה"מ לאבות, הפרק השביעי: 'במא אוגדה אלזמאן [=במה שהמציא לו הזמן]. רוע הזמן' הוא מוטיב מצוי בכתבי הגניזה ובספרות העברית הספרדית בימי הביניים.⁹ 'פצר (ב-)' בהלכות אישות יב, יד; הלכות שבועות יא, יט; הלכות סנהדרין ג, י (וראה להלן, עמ' 221).

(6-8) ואי אפשר לאדם לגלות כל העניינים מכמה פנים. מן הסתם רומז רבנו כאן לעוינות כלפיו בציבור היהודי, אולי מחמת יריבות פוליטית. וכן ניתן להצביע על כמה אפשרויות אחרות, ולא כדאי לנו להאריך בניסיון לפרש את אשר הוא סתם. אך לשם השלמות אני מציין, שלא נראה לי לתמוך בכתוב כאן את השערתו המעניינת של א' עברי, שהרמב"ם סירב להיפגש עם ר' שמואל אבן תיבון, כדי שלא לגלות לו את מבוכתו בעניינים הפילוסופיים שכתב עליהם בספרו מורה נבוכים.¹⁰

6 ראה שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תקכח, שורה 14, ושם, עמ' תקמו, תרגם 'הישיבה'; ראה שם, הערה 23.

7 שם, עמ' תקל, תקלא, תקנח.

8 תשובות הרמב"ם, סימן קיח, עמ' 204, ראה שם, בהערה.

9 פיה"מ, עמ' שצד; שילת, הקדמות, עמ' רמו, וראה שם, עמ' שצ הערה 9. על רוע הזמן בגניזה ובספרות, ראה: גויטיין, חברה, ה, עמ' 48, 49, 294, 329-330; לויין, זמן, אליצור, הימים; שירמן-פליישר, ספרד המוסלמית, עמ' 559 (במפתח).

10 ראה עברי, פילוסופיה, עמ' 152: 'This may be the secret which Maimonides feared Samuel ibn Tibbon suspected, and therefore Maimonides goes to great lengths to tell Samuel that he is too busy to see him, i.e., that he is not welcome', etc.

(8-9) רחמנא ליבא באעי. ראה רש"י לסנהדרין קו ע"ב, ד"ה רבנותא למבעא בעיי', ודקדוקי סופרים על אתר, עמ' 333, הערה ש. באיגרת אל ר' חסדאי הלוי, שייחוסה לרמב"ם מפוקפק, מצאנו: 'הוי יודע, דרחמנא ליבא בעי ואחר כוונת הלב הם הם הדברים'.¹¹ וכן כותב ר' אברהם בן הרמב"ם (הראב"ם) על תלמידו במכתב שמן הגניזה: 'רחמנא ליבא באעי וכוונתו לשם שמים'.¹²

(9) ושלומה ירבה ויגדל. היינו, שלומה של הדרת ר' שמואל.

כאמור, לדעתי, ניתן להסיק בוודאות על פי צורת הכתב שמכתב זה יצא מידי הרמב"ם, וקרוב לשער שההתנצלות שבו עניינה דחיית בקשת הנמען, ר' שמואל החכם, להיפגש עם הנשר הגדול. וסביר להניח שאולי ר' שמואל זה הוא ר' שמואל אבן תיבון. יותר מכן לא ניתן עכשיו לברר, ויש לסכם בלשון רבנו: 'זאי אפשר לאדם לגלות כל העניינים מכמה פנים, ומכל מקום רחמנא ליבא באעי'.

ב. איגרת ברכה לרמב"ם על נישואיו

להלן מתפרסם נוסח איגרת ברכה שנשלחה לרמב"ם לרגל נישואיו. אף על פי שהספקן יכול להטיל ספק כלשהו בפיענוח השם 'משה', שרק קצות רגלי אותיותיו שרדו בסוף שורה 4, משתמע בוודאות גמורה מתוארי הכבוד המלווים את שמו, שהנמען, בנו של ר' מימון, הוא הרמב"ם. לשונות הכבוד בפנייה לרבנו מלמדים שהאיגרת נשלחה אליו לאחר שנכון מעמדו במצרים, ולהלן נשתדל לדייק קמעה בהשערת זמנה. הכתב דומה לשל הדיין ר' מבורך בן נתן בן שמואל החבר, מקורבו של הרמב"ם, שתעודות מידו הגיעו אלינו מן השנים 1150-1181.¹³ האיגרת, הכתובה רובה עברית ומיעוטה ערבית, קטועה בראשה, אבל דומה שחסר ממנה רק מעט. הכתב מרושל קצת, וחוכך אני אם דף זה הוא האיגרת שנשלחה לרבנו או רק טיוטה או העתק ממנה.

הברכות לנישואין שגרתיות לגמרי, ונתקשה למצוא בהן, הן בתוכנן הן בלשונן, שום שאר רוח ורוממות ואף לא ייחוד מכל סוג. למרבה האכזבה עניינים ביותר דברי האיגרת בפרטים ביוגרפיים. אין היא מספקת למשל את שמה הפרטי של הכלה, והוא אינו ידוע לפי שעה. ואף על פי כן, אפשר לדלות ממנה מעט ידיעות, שאולי הן בעלות משקל. יש לקוות שליבון הנקודות הללו ומקצת הידיעות על נישואי הרמב"ם העולות מתעודות אחרות שמן הגניזה וממקורות נוספים עשויים לתרום לא רק פרטים ביוגרפיים על הרמב"ם ועל בני משפחתו, אלא אף משהו להבנת השקפותיהם. 'ההיסטוריון המודרני יודה, שליבון סוגיות במחשבה ובהלכה שבדברי המימונים חיוני ונכבד יותר מבירור פרט זה או אחר בחייהם הפרטיים או אף הציבוריים. אלא שעליו לעשות את חובתו. עליו להגיד לעמיתיו כול

11 ראה שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תרפא. על הייחוס המפוקפק ראה: טברסקי, מבוא, עמ' 313, הערה 153; שילת, שם, עמ' תרעג ואילך; לוינגר, הרמב"ם כפילוסוף, עמ' 167-171.

12 כ"י TS 10 J 30.11, שורות 8-10, ראה אור אצל גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 196.

13 לשנים ראה גויטיין, חברה, ב, עמ' 514, מס' 22. צריך עוד לאשש אם הכתב באמת שלו.

שיכול לדלות מן המקורות הגנוזים, בתקווה, שאחרי דרישה וחקירה עשוי הממצא לתרום משהו גם להבנת תורתן של הדמויות הגדולות.¹⁴

בשולי האיגרת, שורה 4, מתוארת הכלה 'בת טובים'. עד שלא תבוא ראייה לסתור (וראה להלן), עלינו להניח שהרמב"ם נשא אישה אחת ויחידה, בת אלשיך אלתקה ר' מישאל בן ישעיה הלוי,¹⁵ והיא 'בת טובים' זו שעל נישואיה לרבנו מתברך הוא באיגרת זו. בשורה החמישית שם יש שלוש תיבות. התיבה האחרונה, חרף העובדה שהיא לא נעתקה בהעתק הנזכר להלן, כתובה בבירור: 'וצ"ל'. מסתבר ששתי התיבות הראשונות בשורה מוסבות על אבי הכלה ולא על אבותיה. רגלי אותיותיהן קטועות, והדיו דהוייה ומטושטשת בהן. אף על פי שאין קריאתן יכולה לצאת ממש מידי גדר ההשערה, לאחר עיון מדוקדק במקור, בסיוע כלי עזר מפותחים שונים, מציע אני לקרוא את הכתוב כאן: '[ב]ת החבר', וקריאת התיבה 'החבר' נראית לי סבירה למדי. 'חבר' הוא תואר (שהוענק מטעם ישיבת ארץ ישראל) לתלמיד חכם.¹⁶ במקומות המעטים שנזכר ר' מישאל בן ישעיה שראיתי, אין התואר הזה מלווה את שמו, אלא הוא ובני משפחתו נקראים 'חסידים'.¹⁷ או שהוא נקרא 'חכם'. כך נקרא בנו בתעודה אחת מן הגניזה: 'כבוד גדולת קדושת מרנו ורבנו זקינינו וגדולינו ישעיהו הלוי החכם הנבון בר כבוד גדולת קדושת שרינו וגדולינו חשובינו מישאל החכם והנבון זכר צדיק לברכה'.¹⁸ על פי דרכנו למדנו שר' מישאל היה 'שר', כלומר, שהיה קרוב למלכות ושמא הייתה לו משרה ממשלתית כלשהי.¹⁹ אף על פי שהדברים מקוטעים, אני רואה סיבה לפקפק בידיעה העולה מן האיגרת דלהלן, שר' מישאל נקרא גם 'חבר'.

מכל מקום נראה מכאן בבירור שבת אלשיך אלתקה התייתמה מאביה לפני נישואיה לרמב"ם.²⁰ אחת התגליות המימוניות המפורסמות והיקרות שהמציאה הגניזה היא מכתב שכתב הרמב"ם לאלשיך אלתקה היושב בַּמְנִיָּה זְפֶתָא, ומזמן הוצע לזהותו כחותנו של רבנו. אולם גם יהודים נכבדים אחרים נשאו את התואר אלשיך אלתקה (הזקן הנאמן), ולפני שנים מועטות נתערער זיהוי הנמען הנזכר עם חותנו של הרמב"ם.²¹ אם הקריאה

14 דברי גויטיין, ר' חננאל, עמ' 372.

15 על העדויות לנישואיה לרמב"ם, ראה פריימן, שלשלת היחס, עמ' 10 ואילך, ועוד להלן כאן.

16 מפורסמים דברי הזלזול של הרמב"ם בבעלי תואר זה (פיה"מ לבכורות ד, ד, עמ' רמד; התרגום בשינוי קל): 'זכבר ראיתי בארץ ישראל אנשים הנקראים חברים ובמקומות אחרים מי שנקרא ראש ישיבה, ואפילו בר בי רב דחד יומא ליתיה'.

17 ראה גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 181 ואילך, ועיין עוד להלן כאן.

18 כ"י TS 10 J 4.11 ע"ב, שורות 8-10, ראה אור אצל גיל, קודש, עמ' 319, ראה שם, עמ' 321, הערה 5. גיל קובע את זמן התעודה לשנת 1180 לערך; השווה גויטיין, חברה, ב, עמ' 422.

19 על 'שרים קרובים למלכות ונודעים בה', ראה גויטיין, חברה, א, עמ' 76-77. והשווה הנ"ל, הראב"ם וחוגו, עמ' 183.

20 כאמור, ר' מישאל נזכר בברכת המתים בכ"י TS 10 J 4.11 ע"ב, שזמנו נקבע לשנת 1180 לערך.

21 כ"י TS 12.192. לפני זמן קצר ראה אור תרגום חדש ומוער של המכתב אצל קרמר, שני מכתבים, ושם, עמ' 89, ביבליוגרפיה נוספת ודיון על אלשיך אלתקה. ראה פרידמן, קטעים, עמ' 446 ואילך. מלבד היהודים בני זמנו של הרמב"ם הנקראים אלשיך אלתקה הנזכרים שם, יש לציין אף את תקה אלמלך אבו אלמעאלי עבד אללה בן אלשיך אלתקה אבו אלרצא בן פרח, שנתמנה ראש יהודי סוריה בשנת 1193 (כ"י TS Ar. 38.93; ראה אור אצל כאן, מסמכים ערביים, עמ' 460

והפירוש שהצענו למילים הנזכרות בשורה 5 בשולי איגרתנו נכונים, ידיים מוכיחות הם לכך שאותו אלשיך אלתקה אדם אחר היה, כי חותן רבנו לא היה בחיים בשעה שנשא את בתו. ההיסטוריון הערבי אבן אלקפטי, בן דורו של ר' אברהם בן הרמב"ם, כתב על רבנו: 'זהו נשא לאישה במצרים אחות של יהודי שהיה "כאתב" ("סופר", מעין מזכיר או מנהל לשכה ממשלתית), הידוע בשם אבו אלמעאלי ה"כאתב" של אם נור אלדין עלי, שנקרא אלפצל, בן צלאח אלדין יוסף בן איוב... ואבו אלמעאלי נשא לאישה את אחות משה' וכו'.²² העובדה שאבן אלקפטי מייחס את אשתו של הרמב"ם לאחיה מובנת מאליה, בגין קשריו עם בית המלוכה, אולם היא מקבלת משנה תוקף מן הידיעה החדשה, שאביה (אשר, כפי שראינו גם הוא היה 'שר'), לא היה בחיים כאשר היא נישאה לרבנו.

כאן המקום לעמוד, ולו בקצרה, על שאלות מרכזיות הקשורות לביוגרפיה האישית-רוחנית של רבנו, משהו על משנתו ומנהגו בסוגיית הנישואין. מתברר שמן הרמזים שבכתבי הרמב"ם ומתעודות הגניזה הקרועות והמקוטעות וממקורות אחרים קשה למצוא תשובות פשוטות לשאלות הללו. רב בהם השמא על הוודאי, וספרות המחקר נתבססה, בדלית בררה, על קטעי ידיעות סתומות. חוקרים מילאו את החסר בהשערות, והללו לפעמים עברו גלגולים שונים. נפתח בסיפור בדיה שכתב אחד הקדמונים, שכאשר גלה הרמב"ם מספרד לפאס: 'והמלך אהב את משה מאד, ויתן לו אשה מבנות פאס ויתן לו עושר וכבוד' וכו'. אף על פי שגלוי שאין כל יסוד לסיפור זה, הואיל והיה מי שרצה לקיים את דבריו, טרח ח"א פריימן להוכיח בראיות ברורות שאין בה אפילו מקצת אמת. אולם חרף מסקנה מוכחת זו, סיכם פריימן את חוסר הוודאות בשאלת נישואי הרמב"ם בצעירותו: 'לא ידוע אם הרמב"ם היה כבר נשוא אשה בספרד או בפאס'.²³

אפשרות זו נתמכה לפני כשלושים וחמש שנה תמיכה מסויגת ומסופקת בידי מורי ורבי הפרופ' ש"ד גויטיין ו"ל מתוך גילוי מעניין שגילה בין כתבי הגניזה, והוא מכתב אל הרמב"ם מאת 'אחותו מרים', שהייתה כנראה אחותו ממש. המכתב נשלח אליו זמן-מה לאחר שהגיע למצרים. לאחר שהכותבת מברכת אותו לשלום, נאמר במכתב כך: 'ותכץ בסלאם גמ' [...] לי דוד אכ"ך' וכו'. במהדורה גופה השלים גויטיין ותרגם: 'ותכץ בסלאם גמ' [ילה ואקרא סלאמי ע] לי דוד אכ"ך' [=יתיחד בשלום את גמ'ילה. ודרוש בשלום] אחיך דויד'. ובדברי ההקדמה למהדורה כתב: 'גמ' [...] אינו יכול להיות אלא שם אשתו של הרמב"ם [...] גמילה [...] בלי ספק היתה זו אשתו הראשונה של הרמב"ם, שנפטרה אחר כך במצרים. כי ידוע נשא רבנו אשה במצרים בגיל מאוחר. בכורו ויחידו אברהם נולד לו בהיותו בן חמישים ושתים. השערתם של חכמי ישראל שלמשה הדור היתה אשה גם בנעוריו מתאשרת אפוא על ידי מכתבנו'.²⁴

ואילך); ועיין גויטיין, חברה, ה, עמ' 270, 271, 582, הערות 76, 85.

22 אבן אלקפטי, תאריך, עמ' 318.

23 פריימן, שלשלת היחס, עמ' 13, 22 ואילך. השווה גויטיין, חיי הרמב"ם, עמ' 37, עוד על האפשרות שהייתה לרמב"ם אשת נעורים שמתה.

24 כ"י TS 10 J 18.1, ראה אור אצל גויטיין, אוטוגרף, עמ' 189-191. מסקנתו של גויטיין שלא הייתה 'גמילה' עצמה בת אלשיך אלתקה ר' מישאל (ששמה כאמור אינו ידוע), ושהיא נפטרה לפני נישואי הרמב"ם לאמו של ר' אברהם, מושתתת כנראה על שתי הנחות: האחת, המפורשת בדבריו, שאברהם נולד זמן לא רב לאחר שנישאה אמו לאביו, והשנייה, שלא מתקבל על הדעת

אולם בתקציר האנגלי המלווה את מאמרו של גויטיין כתוב שבין הברכות לרמב"ם אין זכר לאשתו ושיש להסיק מכך, שבזמן כתיבת המכתב הוא היה רווק או אלמן. בהבהרות שפרסם לסתירה בין הכתוב בתקציר לבין הכתוב במאמר, כותב גויטיין שעניין השלמת הטקסט נראה לו עדיין שקול, ושמא במקום 'גמילה', יש להשלים 'ותכץ בסלאם גמ[יעכם]...' [=יחד בשלום כול(כם) וכו'], אף על פי שסגנון זה היה קצת מוזר בעיניו. לבסוף מסכם גויטיין, שנראה לו שאמנם יש כאן דרישת שלום כללית, 'ואילו גמ(ילה) לא היתה ולא נבראה'.²⁵ כדי לאשש מסקנה זו נצטט כאן מן הברכות שבמכתב ששלח הדיין ר' מבורך בן נתן למניה זפתא: 'ותנעם תכץ עני גמיע אלאהל באתם סלאם וכו' [=ותואיל לברך בשמי בדרישת שלום מיוחדת השלמה ביותר את כל האנשים (המשפחה) וכו']'.²⁶

ויש ששיערו, בלשון ספק ספקא, שאולי הייתה לרמב"ם אישה ראשונה שהייתה נשואה לו עוד בשעה שנשא את ר' מישאל, כלומר משפחתו של רבנו הייתה משפחה פוליגמית.²⁷ לעניות דעתי, אין אפשרות כזאת באה בחשבון כלל, ונידרש לנושא הזה בקיצור בגלל הקשר להשקפות הרמב"ם על הנישואין שיש לנו עניין בהן כאן. אמנם, חקר הגניזה הראה שנישואין פוליגמיים היו מצויים בחברה של אנשי הגניזה במצרים, וגם תלמידי חכמים מסוימים היו להם שתי נשים.²⁸ אולם כסבור אני שלא יעלה על הדעת שהרמב"ם נמנה עמהם. רבנו גילה כמה פעמים, בהדיא או מכללא, את התנגדותו לריבוי נשים, שהוא כדבריו דוגמה קיצונית לתאוותנות (ראה להלן). בפירוש המשנה לסנהדרין ז, ד (עמ' קפב) מונה הרמב"ם בין סוגי הנישואין והתשמיש שלדבריו החכמים גינו אותם ('ויכרהון') והם מגונים על פי התורה ('מכרוה פי אלשריעה'),²⁹ את התשמיש ביום, את ריבוי התשמיש ואת ריבוי הנשים ('ואכתאר אלנסא').³⁰ ושם, בהקדמה למסכת אבות, הפרק השביעי, ציין בין המידות הרעות (סוגי התאוותנות) שהיו לשלמה המלך את ריבוי

לומר שלרמב"ם היו שתי נשים בבת אחת; ואולי אף הנחה שלישית, שלו זאת הייתה בת ר' מישאל היה צריך לדרוש בשלום בני משפחתה במכתב. שילת (איגרות הרמב"ם, עמ' קעא) כותב, שאם הייתה לרמב"ם אישה ראשונה שהתאלמן ממנה, היא נפטרה עוד לפני בואו למצרים, שהרי אם לא כן היה מזכיר את פטירתה במכתבו לר' יפת הדיין (ראה עליו להלן), שבו תינה את הצרות שבאו עליו מאז ירידתו למצרים. נימוק זה משכנע אמנם, אבל אין בו ודאות גמורה, לדעתי. עד כמה שראיתי, כל מי שכתב בפרשה זו, לא העלה אל נכון את האפשרות שהרמב"ם גירש את אשתו הראשונה המשוערת, ואכמ"ל. וראה עוד להלן.

25 גויטיין, תיקונים (שם הוא מזמין את עמיתיו להשמיץ את דעתם בשאלת השלמת המילה הקרועה, אבל לא ידוע לי על היענות להזמנה זו); הנ"ל, תיקון נוסף; השווה הנ"ל, חיי הרמב"ם, עמ' 37.

26 כ"י TS 8.23 ע"ב, שורה 75; ראה פרידמן, קטעים, עמ' 450, הערה 26.

27 ראה שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' קעא, הערה 18 (הראיות שציין שם לריחוקה של אפשרות זו אינן מכריעות לדעתי).

28 ראה פרידמן, ריבוי נשים, ושם, עמ' 5 ואילך על תלמידי חכמים.

29 כלומר, המעשים הללו מגונים אף על פי שאין בהם איסור ממש. המונח 'מכרוה' לקוח מן המשפט המוסלמי. על שימושו בכתבי הרמב"ם, ראה: קרמר, אלאחכאם אלכ'מסה; פרידמן, פרשת תמר, עמ' 53; והשווה מה שכתב גאון על מעשה 'מכוער' בתשובה שבכ"י Bodl. MS. Heb. e. 58, שראה אור באוצר הגאונים ליבמות, סימן תקמד, עמ' 219-220.

30 חכמינו גינו את הפוליגמיה בכמה מקומות; ראה פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 7 ואילך.

הנשים (תכתיר אלנסא), ומשמע שהדבר נשלל לגופו, ולא דווקא בגלל הלאו של ילא ירבה לו נשים' (דב' יז, יז), או מפני ששלמה הפריז בזה.³¹ וכן בפיה"מ לכתובות ד, י (עמ' עח), ובהלכות אישות יט, ב, בדין כתובת בנין דכרין, מבאר הרמב"ם שהמדובר במי שנשא אישה שנייה לאחר שמתה אשתו הראשונה, ואף על פי שאין שום הכרח לפרש כך על פי מקורות חז"ל, שהרי הוא הדין במי שנשא נשים זו אחר זו בחייהן, וברור שרבנו ביקש לגלות שם את הראוי לעשות.³²

אין תאריך באיגרת הברכות המתפרסמת להלן, ואין אנו יודעים באיזו שנה נשא הרמב"ם את אשתו. בכמה מחקרים נמצאת ההנחה, שהרמב"ם נשאר רווק עד זמן לא רב לפני הולדת בנו ר' אברהם, בשנת 1186.³³ אולם ייתכן, כמובן, שנישואי רבנו קדמו להולדת הבן בכמה שנים, וגם אפשר שבשנים הללו נולדה לו בת או נולדו לו בנות, שבדרך כלל לא זכו שיזכירו אותן.³⁴ ניתן לכאורה לקבוע terminus ad quem לנישואי הרמב"ם כחמש עשרה שנה לפני הולדת ר' אברהם, על פי תגלית חשובה נוספת של גויטיין: מכתב מן הגניזה, מעיר הנמל עִיִּזָאב שבסודאן, שכתב ר' דויד בן ר' מימון אל אחיו לפני צאתו בדרך הים להודו.³⁵ גויטיין מצא במכתב רמזים לאשתו של הרמב"ם ולבני משפחתה. אף על פי שהדברים בהחלט מתקבלים על הדעת, הרמזים אינם חד-משמעיים ממש, ובשלבם שונים של מחקריו פירש אותם גויטיין עצמו לכמה פנים.

ר' דויד מבקש מאחיו להרגיע את לב 'אלצגירה ואכתהא', היינו: 'הקטנה ואחותה'. במכתבי הגניזה רגיל אדם לכנות את אשתו 'הקטנה', ובמקרה זה מדובר אפוא באשתו של ר' דויד. מתחילה הסיק גויטיין שהמשמעות היחידה המתקבלת על הדעת למילה 'אחות'

31 ראה פיה"מ, עמ' שצד; שילת, הקדמות, עמ' רמז, שצ. בטיטה של פיה"מ לסנהדרין ב, ה, כתב הרמב"ם על איסור המלך להרבות נשים (ופילגשים), אבל אין הוא מזכיר זאת בנוסח הסופי. ראה: הופקינס, שני אוטוגרפים, עמ' 731, שורה 21, ושם, עמ' 735. ועיין תשובות הראב"ם, סימן מה, עמ' 48-49.

32 ראה עוד: פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 25-26, והערה 77 (שם הפניתי לקרמר, נאמוס, עמ' 194, הערה 24, המזכיר את הכתוב במר"ב, מ, עמ' 272, ושם אומר הרמב"ם שנביאי השקר צדקיה בן מעשיה ואחאב בן קוליה [ירמ' כט, כא-כג] היו בעלי תאוה למשגל ואפילו נאפו עם נשים רבות, ואין זה שייך במישרין לדיוננו על ריבוי נשים); הנ"ל, פירוש, עמ' 103-104.

33 ראה: גויטיין, חיי הרמב"ם, עמ' 37-38; הנ"ל, חברה, ג, עמ' 62; לעיל, הערה 24 (ההבדלים בפרסומים הללו ביחס לגילו של הרמב"ם בשעת לידתו של ר' אברהם תלויים בשיטות השונות בחישוב שנת לידתו שלו; ראה על כך להלן).

34 על האפשרות שקודם להולדת ר' אברהם נולדו לרמב"ם בת או בנות, ראה: גויטיין, ר' חננאל, עמ' 376; שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רס-רסא, ואצל שניהם ראה את הספרות והדיון באפשרות שבתו של הרמב"ם היא 'הבת הקטנה' שעל פטירתה הוא כתב לתלמידו (בנעט, איגרות הרמב"ם, עמ' 91, 93, 94; שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רט ואילך): 'כבר הודעתך שנפטרה הבת הקטנה' (המובא בשמי אצל גויטיין, שם, שם, שהמדובר בבתו של ר' דויד, הוא על פי הכתוב אצל בנעט, שם, עמ' 91; וראה שילת, שם, עמ' רסא, הערה 2. רק מציאת מקור ערבי של האיגרת ההיא, שהקטע הנדון ממנה שרד בתרגום עברי משובש בלבד, עשויה, לדעתי, לפתור את תעלומת הבת הקטנה).

35 כ"י 1 J 1081 CUL Or. ראה את הציונים אצל רייף, ביבליוגרפיה, עמ' 409 (הכתוב שם על רישום שגוי של מספר התעודה בכמה מפרסומיו של גויטיין בטעות יסודו).

כאן היא שאשתו של הרמב"ם הייתה אחות אשתו של ר' דויד. על פי מסקנה זו, נצטייר קשר החיתון בין משפחת מימון לבין משפחת אלשיך אלתקה כקשר של 'חיתון חילופין' (מבאדלה בערבית) משולש: הרמב"ם נשא לאישה את אחות אבו אלמעאלי בן ר' מישאל, ואבו אלמעאלי נשא לאישה את אחות הרמב"ם, כנזכר לעיל בדברי אבן אלקפטי, וגם ר' דויד נשא לאישה אחות של אבו אלמעאלי. לימים חזר בו גויטיין, והסיק שהרמב"ם ואחיו ר' דויד לא נשאו שתי אחיות, וזאת מטעמים משכנעים, ובהם העובדה שאלמנתו ויתומתו של ר' דויד היו בין מקבלי צדקה מקופת הציבור, דבר שאינו הולם את מעמדן של בנות משפחת אלשיך אלתקה המפורסמת. ואף על פי כן דבק גויטיין במסקנה שהכוונה ב'אחות' לאשתו של הרמב"ם, אלא שעכשיו פירש 'אחות' זאת לאו דווקא, אלא ככינוי ל'גיסה'.³⁶

לקראת סוף מכתבו ביקש ר' דויד מן הרמב"ם למסור דרישת שלום אל [אלשיך] בו עלי ואכיה ואלשיך בו מנצור ואכיה וכואתי ואלצביאן, מילה במילה: [הזקן] (א)בו עלי ואָחיו והזקן (א)בו מְנָצור ושני אחיו ואחיותי והנערים (היינו, כדברי גויטיין, ילדי האחיות). בהמשך יש בקשה לדרוש בשלום חברים ואחרים. אף כאן, בהתחקותנו אחרי פרסומיו של גויטיין, נוכל לקבל מושג כלשהו על קשיי פיענוח הטקסט ותרגומו ועל התקדמות המחקר. בפרסום הראשון של הטקסט (בשנת 1954) תרגם גויטיין כך: 'אבו (נצר) ושני אחיו מנצור וטארי (אלו אחי אשתו של הרמב"ם) והנערים'. מניין (הקריאה ו)התרגום האלה? מילת 'בו' כתובה באיגרת בסוף עמוד ב; שאר המילים כתובות באלכסון בשורות הצרות שבשוליים, מסוף העמוד ועד ראשו, כדרך מכתבי הגניזה. אולם ר' דויד נהג להוסיף בסוף השורה שבשוליים מילה על גבי חברתה. כך 'מנצור ואכיה' נראים כ'ואכיה מנצור', והוא שגרם – עם קריאת 'וטארי' במקום 'וכואתי' ('כו' צמודות ודומות ל'ט', ורגלה השמאלית של 'ת' מוטושטשת וקשה להבחין בה) – להשלמה (נצר) ולתרגום ההם.³⁷

כפי שהערנו לעיל, אבו מנצור היה אחד מחמשת אחיה של אשת הרמב"ם בת אלשיך אלתקה ר' מישאל, וגויטיין הניח את ההנחה הסבירה, שהכוונה אליו. בפרסום המוער של התרגום שפרסם גויטיין לאחר מכן (בשנת 1973) כבר העתיק את הפסקה כפי שהבאנו אותה בראש הסעיף הקודם. אשר ל'ואכיה' (מילה במילה: ושני אחיו), הוא מעיר על הטשטוש בין צורות הריבוי והזוגי בערבית-יהודית, ומתרגם 'ואָחיו'.³⁸ אמנם רגיל הריבוי להחליף את הזוגי, אבל ההפך, הזוגי במקום הריבוי, אינו שכיח כלל, ולא מצאתי אף דוגמה כזאת בחיבורו של י' בלאו על דקדוק הערבית-היהודית.³⁹ לימים (בפרסום

36 שם, עמ' ב, שורות 15-16. ראה: גויטיין, מכתבים, עמ' 211, הערה 18; הנ"ל, חברה, ג, עמ' 32 (נשמטה שם מילה, וצ"ל [a sister of Maimonides was married to one of his [wife's] (five brothers'); הנ"ל, הרמב"ם איש המעש, עמ' 165. 'הקטנה' לאשתו של אדם, ראה הנ"ל, חברה, ג, עמ' 162. יש עוד לציין, כי סביר שר' דויד, אחיו הצעיר ותלמידו של הרמב"ם, לא היה נושא אישה לפניו.

37 ראה גויטיין, מכתב. לפי מאן, היהודים, ב, עמ' 319, אחד מחמשת בניו של אלשיך אלתקה ר' מישאל, המנויים בכ"י TS 8 K 22.6, מלבד אבו נצר ואבו אלמעאלי ואבו מנצור, הוא אבו טאר. אולם כפי שהעיר גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 181-182 (ושם השלמת שם הבן החמישי), כתוב שם 'אבו טאהר' – וטאר (שלא היה ולא נברא) הוליד את טארי.

38 ראה גויטיין, מכתבים, עמ' 211, הערה 25.

39 אבל ראה בלאו, דקדוק, עמ' 102 (זוגי של אבר כפול, אף כי הכוונה ליותר משניים), 176 (זוגי

משנת 1980) שב גויטיין לתרגום 'שני אחיו', כפשוטו של לשון. אשר לשני אחי אשת הרמב"ם החסרים, מצאם גויטיין בכתוב לפני אבו מנצור ('בו עלי ואחיו'), וביאר את הטקסט עכשיו על פי שתי הנחות חריפות: האחת שבו עלי אינו אלא אבו אלמעאלי והשנייה שלר' מישאל היו שתי נשים, אשר מן הראשונה נולדו אבו אלמעאלי (עלי) ואחיו, ומן השנייה אבו מנצור ושני אחיו.⁴⁰

מכתבו של ר' דויד נכתב בכ"ב באדר, זמן-מה לפני הפלגתו המתוכננת באמצע החודש רמזאן; הוא כותב שהוא מקווה לעבור את רוב הדרך בים להודו עד שיגיע המכתב לידי הרמב"ם. משנת 1172 ואילך חל אמצע רמזאן לפני כ"ב באייר. מן הפרטים הללו ופרטים נוספים חישב גויטיין שהמכתב נכתב בשנת 1171 (או אולי שנה אחת או שתיים קודם לכן).⁴¹ על פי ההנחה שר' דויד טבע בהפלגה זו ועל פי עדותו של הרמב"ם במכתבו לר' יפת הדיין בר' אליהו, על אבלו הכבד על מות אחיו שכמעט שיתק אותו לשנה והוא 'נופל על המטה בשחין רע ובדלקת ובתמהון לבב, וכמעט קט הייתי אובד',⁴² חזר גויטיין לאחר מכן והסיק שהמכתב נכתב בשנת 1169 או בשנת 1170, ולא בשנת 1171, כי בחודש אוגוסט שנת 1171 כבר שימש הרמב"ם ראש יהודי מצרים,⁴³ ולא ייתכן שיתפוס משרה זו בזמן שהוא נופל חולה על מיטתו בדיכאון כבד.⁴⁴

אולם פריימן כבר גילה שבכתב יד אחד של איגרת הרמב"ם לר' יפת הדיין רשום תאריך כתיבתה 'שבט אתצ"ר' לשטרות (1185), ומכאן למד שר' דויד נפטר בשנת אתפ"ח לשטרות (דתתקל"ז) לערך, כי הרמב"ם כותב שם 'ואחר כך עד היום, כמו שמונה שנים' (ראה להלן).⁴⁵ אף "שילת נתן את דעתו על התאריך, והסיק שלא טבע ר' דויד בהפלגה שעליה כתב במכתב שגילה גויטיין בגניזה, אלא בהפלגה אחרת, במחצית השנייה של שנת דתתקל"ז (שנת 1177).⁴⁶ עולה מכאן שמכתבו של ר' דויד יכול היה להיכתב בשנת 1171,

כעין ריבוי של מיעוט: אחדים).

40 ראה גויטיין, הרמב"ם איש המעש, עמ' 164-165. אשר להנחה שלר' מישאל היו שתי נשים (איני מכיר מקור אחר לכך), יש לציין שכמה מבניו האריכו ימים. אבו אלמעאלי נפטר בשנת 1222 (ראה מאן, היהודים, ב, עמ' 328). אין צורך להניח אפוא שאלשיך אבו נצר בן אלתקה הנזכר בכ"י TS 13 J 8.11, משנת 1213, הוא נינו של ר' מישאל, כהנחתו של גיל (קודש, עמ' 407, הערה 14), אלא בנו.

41 ראה גויטיין, חיי הרמב"ם, עמ' 41 ('שני פרטים אלה קובעים כתאריך המכתב שנת 1171, אולי גם שנה אחת או שתיים מקודם [...] רק בשנת 1171 חל אמצע רמזאן בתוך חודש מאי, הזמן המתאים להפלגה').

42 ראה שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רכט-רל.

43 ראה פרידמן, הצלבנים, עמ' 74, והספרות שצוינה שם; השווה בן-ששון, הרמב"ם במצרים, עמ' 3 ואילך.

44 ראה גויטיין, מכתבים, עמ' 208.

45 ראה פריימן, שלשלת היחס, עמ' 157; השווה הבלין, הרמב"ם, טור 539.

46 ראה שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' עב-עג, ושם הוא מביא ראייה נוספת על פי הרשימה האוטוביוגרפית המיוחסת לרמב"ם (ראה שם, עמ' רכד-רכה; אבל הרשימה טרם יצאה מידי ספק, ראה למשל: הבלין, שם, טור 539, וראה עוד שם, טור 542): 'בליל חמישי ויום שלישי (!) בשנים עשר בסיון ראה ה' בעיני ובא אחי בשלום' וכו', וכדברי שילת סביר להניח שהכוונה

כמה שנים לפני אבלו של הרמב"ם על אחיו. אני מעיר על כך כאן לא רק בגלל שאלת זמן נישואיו של הרמב"ם שאנו דנים בה, אלא אף מפני שיש מכאן לימוד גם לעניין אחר בביוגרפיה של רבנו. שהרי לאחר תקופה מסוימת, לפחות מחודש ניסן שנת 1177 וכנראה עוד לפני כן, החליף את הרמב"ם במשרת ראש יהודי מצרים ר' שר שלום הלוי בן משה בן נתנאל 'השישי'.⁴⁷ אפשר שחילופי גברי אלה קשורים היו לא לנסיבות פוליטיות ואחרות בלבד, אלא אף למצב בריאותו הפיזית והנפשית של הרמב"ם באותה תקופה.

בין כך ובין כך יש להעיר עוד על חישוב הזמן של טביעת ר' דויד על פי מכתבו של הרמב"ם לר' יפת. רבנו מוסר במסמך שהוא מידע מפורט למדיי, אף אם אינו מדויק. הוא כותב על אחיו 'שטבע בים הודו', ולא: בים, בדרך להודו. משמע, לכאורה, שטבע בים הסמוך להודו, בין בכניסה להודו בין ביציאה ממנה, לאחר ששהה שם זמן מסוים, ולא ביציאה להודו מתימן.⁴⁸ האבל הקשה על אחיו היה כמו שנה מיום שהגיעה השמועה הרעה, ואחרי שהוא מתאר את השנה ההיא, הוא מוסיף, כאמור: 'ואחר כך עד היום, כמו שמונה שנים, אני מתאבל ולא התנחמתי'. מפשרטה של הלשון משמע שעברו כמו תשע שנים 'מיום שהגיעה השמועה הרעה', ואין אנו יודעים לפי שעה אימתי אירע האסון וכמה זמן חלף עד שהגיעה השמועה אל הרמב"ם.⁴⁹

למסקנתו הנלמדת ממכתבו של ר' דויד על זמן נישואי הרמב"ם, מוצא גויטיין אסמכתא גם באיגרתו של הרמב"ם מראש חודש מרחשוון שנת 1191 לתלמידו ר' יוסף בר' יהודה. במכתב זה שולח רבנו דרישת שלום מן 'אלשיך' אבו אלמעאלי (ואכוה) [ואבנה] וילדנא אבו אלרצא' [=מן הזקן אבו אלמעאלי ורבנו וילדנו אבו אלרצא]. אבו אלרצא, בנם של אבו

לשובו של ר' דויד ממסעו להודו (על לשון תחילת המשפט ראה שם, עמ' עג). י"ב בסיוון חל ביום שלישי, מלבד בשנים 1171 ו-1172 המצוינים אצל שילת, גם בשנים 1174 ו-1175 (איני יודע על מה נסמכת סברתו של שילת, עמ' עג, הערה 9, שהמסע כולו ארך כשנה, וראה עוד להלן). וראה שם, עמ' קצח (לא נראה לי שמוכח דיוקו שם ממילת 'כמו' [כמו שמונה שנים], שאסון הטביעה אירע קצת פחות משמונה שנים; ראה פרידמן, 'אג'ת, פרק א, הערה 94, וראה עוד להלן). שילת כמוהו כגויטיין, לא נתן את דעתו לדברי פריימן (והבלין) המצוינים בהערה הקודמת, ולכן דבריו, שם, עמ' רכד, על 'ההסטוריונים', אינם מדויקים דיים.

47 ראה: גויטיין, הרמב"ם איש המעש, עמ' 165, הערה 42; בך ששון, הרמב"ם במצרים, עמ' 26-27.

48 לפי גויטיין (מחקרים, עמ' 348-349) רוב הטביעות היו ביציאה מן החוף לים הפתוח או להפך, ולא ידוע מכתבי הגניזה באיזו תקופה בשנה אירעו רוב הטביעות שלחוף הודו. מדברי הרמב"ם במכתבו לר' יפת, שטבע אחיו 'ובידו ממון רב לי ולו ולאחרים' (כמקובל בסחר הודו היה הנוסע לשם סוחר בממונו ובממונם של כמה משקיעים), אי אפשר לדיוק שהאסון אירע לאחר שהות מוצלחת בהודו, אבל הם בוודאי מתאימים לאפשרות כזאת.

49 הלכך גם אילו קיימנו את השערתו של גויטיין שר' דויד טבע בים בהפלגה שהפליג לאחר כתיבת אותו המכתב, אפשר היה לקבוע את זמנו בשנת 1171, ואין בכך סתירה לכהונתו של הרמב"ם כראש היהודים בשנים 1171-1172 (לאחר מכן אין בידנו תיעוד על ראש היהודים עד 1177, כנזכר). פריימן ושילת וכנראה הבלין מחשבים את שנת האבל הכבד בתוך שמונה השנים, וקובעים על פי זה את זמן אסון הטביעה. אילו זאת הייתה הכוונה, היה טבעי יותר, לעניות דעתי, שיכתוב הרמב"ם: 'ועד היום כמו שמונה שנים', בלי 'אחר כך'. כפי ששילת (איגרות הרמב"ם, עמ' קצח-קצט) מראה, לדיון על זמן האסון (ונכון יותר לומר: זמן הגעת השמועה) יש חשיבות מסוימת לשחזור זמן חיבור משנה תורה.

אלמעאלי ואחות הרמב"ם היה מבני ביתו של הרמב"ם ('ילדנו'), ולמד רפואה אצלו. מדרך הזכרתו כאדם מבוגר, לומד גויטיין שאחות הרמב"ם נישאה לפחות כעשרים שנה לפני כן, יש להניח שגם רבנו נשא את אשתו, אחות אבו אלמעאלי באותו פרק זמן.⁵⁰ העולה מדברינו עד כאן הוא שאין במקורות כל יסוד להשערה שהייתה לרמב"ם אשת נעורים שנשאה לפני שנשא במצרים את בת ר' מישאל. כמדומני שמי שהזכיר אפשרות זאת הניח שרבנו היה צריך לשאת אישה בגיל צעיר על פי מקורות ההלכה התלמודית. להלן בסמוך נעמוד על פסיקתו בסוגיה זו. אולי יש מקום לדייק ממכתבה של מרים אחותו אליו, שלא היה הרמב"ם נשוי בשעת כתיבתו (כנראה זמן לא רב לאחר שהגיע למצרים). במכתבו של ר' דויד לרמב"ם נרמזו או נזכרו כנראה אשתו ואחיה, וזאת, קרוב לומר, בשנת 1171. מעין זכר לכך שהיה הרמב"ם נשוי לפחות בחלקה הראשון של שנת 1171 בא גם באיגרת הברכות המתפרסמת להלן, שבה נקרא רבנו (שורה 5) 'הרב הגדול', בעוד בנוסחות ה'רשות' שבשטרות שנכתבו כבר בקיץ של השנה ההיא, לאחר שנתמנה ראש היהודים במצרים, ומאז ואילך, הוא נקרא בדרך כלל 'הרב הגדול בישראל'.⁵¹ על פי הדברים הללו דומה שסביר להניח, כי הרמב"ם נשא את אשתו היחידה, בת אלשיך אלתקה ר' מישאל במצרים כמה שנים לאחר הגיעו שמה, בזמן שהיה בשנות השלושים הראשונות לחייו, וכנראה קרוב לשנת השלושים וחמש.⁵²

50 יש להניח שבאותה עת נשא ר' דויד את אשתו. ראה: בנעט, שם, עמ' 71; שילת, שם, עמ' רצט; גויטיין, הרמב"ם איש המעש, עמ' 164, ושם, עמ' 163, הערה 33, התיקון 'אבנה'. בהמשכם של דברי אבן אלקפטי המובאים לעיל נזכר שאבו אלרצא למד רפואה אצל הרמב"ם. וכך נזכר גם בכ"י TS 16.291 שראה אור לפני זמן קצר אצל קרמר, שישה מכתבים, עמ' 73-80; ראה שם ביבליוגרפיה נוספת, ושם, עמ' 79-80, הערה 93, על אבו אלרצא.

51 ראה פרידמן, הצלבנים, עמ' 74, הערה 36. אמנם יש פניות אחדות לרמב"ם בשאלות שבהן הוא נקרא למשל 'הרב הגדול' סתם, ולא ברור אם הללו נכתבו לפני הזמן הנזכר או שהכותבים או המעתיקים לא דייקו. ראה למשל תשובות הרמב"ם, סימנים קיא, רא, רעה, עמ' 191, 357, 523. אבל בסימן רעג, עמ' 521, כ"י ENA 2537r, הקרוע, מתברר שבמקום 'הרב הגדול' הפטיש החזק], 'יש להשלים: 'הרב הגדול בישראל'; ראה תצלום כתב היד אצל דנציג, קטלוג, ושם עמ' 73, רישום ביבליוגרפי. במכתב לרמב"ם, כ"י TS 10 K 8.14, שראה אור אצל קרמר, שישה מכתבים, עמ' 80-87, הוא נקרא (שורות 5-8): 'אדוננו משה הרב הגדול... בר' כג'למרנו ורבי[נו] מימון הרב הגדול בישראל [נ]ע', ודומה שהכותב העביר את תוארו של הרמב"ם לאביו. כך גם בכ"י TS AS 150.33, שורה 3: 'בר' כבוד מרינו ורבינו מימון הרב הגדול בישראל זל'; תשובות הרמב"ם, סימן קי, עמ' 189: 'אדוננו משה הרב הגדול בישראל' בן רבינו מימון הרב הגדול בישראל'. אך יש מקומות שבוודאי לא דייקו וקראו לרמב"ם 'הרב הגדול' סתם, כך בכ"י CUL Or. 1080 J 142 מי"ז בניסן אתפ"ג לשטרות (1172); בכתב האמנה שכתבו יהודי בית הכנסת הירושלמי בפסטאט בשנת 1211, נקרא הרמב"ם: 'מרי ורבי אדונינו משה הרב הגדול המובהק הפטיש החזק נר המערבי דגל הרבנים יחיד הדור אות העולם ופלאו ממזרח שמש עד מבואו מרדכי הזמן צורבא מרבנן זל' (כ"י Bodl. MS. Heb. b. 13, fol. 41 Cat. 2834, no. 22, שורות 14-16; ראה אור אצל פליישר, תפילה, עמ' 219-220). וכן בדברי אחד מבעלי התוספות, ר' יוסף בן הרב ברוך נ"ע, בכתב יד שנמצא בגניזה, ENA 2936.6, שורות 10-11: 'רבנו משה הרב הגדול זצ"ל' (ראה אור אצל קנרפוגל וסוקולוב, רש"י ורמב"ם; וראה שם, עמ' 413, הערה 9).

52 על שנת לידתו של הרמב"ם, ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 540-541, הערה 84, והספרות

בהלכות אישות פרק טו כותב רבנו:

(א) האשה שהרשת את בעלה אחר הנשואין שימנע עונתה הרי זה מותר. במה דברים אמורים? בשהיו לו בנים, שכבר קיים מצות פריה ורבייה...
 (ב) האיש מצווה על פריה ורביה אבל לא האשה. ומאימתי האיש נתחייב במצוה זו? מבין שש עשרה שנה מבין שבע עשרה שנה.⁵³ וכיון שעברו⁵⁴ עשרים שנה ולא נשא אשה הרי זה עובר ומבטל מצות עשה.⁵⁵ ואם היה עוסק בתורה וטרוד בה והיה מתירא מלישא אשה כדי שלא יטרח במזונות ויבטל מן התורה הרי זה מותר להתאחר, שהעוסק במצוה פטור מן המצוה, וכל שכן בתלמוד תורה.
 (ג) מי שחשקה נפשו בתורה תמיד ושגה בה כבן עזאי ונדבק בה כל ימיו ולא נשא אשה אין בידו עון, והוא שלא יהיה יצרו מתגבר עליו. אבל אם היה יצרו מתגבר עליו, חייב לישא אשה ואפילו היו לו בנים שמא יבוא לידי הרהור.
 (טז) [...] וכן מצות חכמים היא שלא ישב איש בלא אשה, שלא יבוא לידי הרהור
 [...] ⁵⁶

מתברר שרבנו התאחר מלישא אישה עד שעברו קרוב לעשרים שנה לאחר שנתחייב במצוות פרייה ורבייה.⁵⁷ לדידי אין לתלות איחור זה בנסיבות הזמן והמקום, בנדודיו ובהיותו גולה מארץ מולדתו,⁵⁸ אלא בוודאי בעקרונות ההלכתיים שקבע בפסקה זו.⁵⁹ גויטיין שיער, שהרמב"ם ראה את עצמו דומה לבן עזאי.⁶⁰ אולם קשה אם כן מדוע נשא

שצוינה שם.

53 על הגרסה ראה: מ"ת נשים (פרנקל), עמ' קלה, תרמג; משנה תורה (קאפח), ה, עמ' שכו-שכו (וראה פירושו שם); רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' שיד-שטו (איני יודע על סמך מה קבע שהמוליד לפני גיל זה אין הולד בריא ביותר).

54 בכל הנוסחאות שראיתי בדברי תנא דברי ר' ישמעאל בקידושין כט ע"ב (כפי שכתב 'מגיד משנה', הוא מקור דברי הרמב"ם כאן): 'שהגיעו' או 'שהגיע'. מקובל לפרש, שהגיע אדם לעשרים שנה (כלשון ר' חננאל, אוצר הגאונים לקידושין, עמ' 24). וכן משמע בהדיא במקבילה בקהלת רבה ג, ב: 'משנולד אדם הקדוש ברוך הוא מצפה לו שישא אשה עד כ' שנה, הגיע לכ' ולא נשא' וכו'. בלשון שמא ואולי אציין, שמדברי הרמב"ם קצת משמע שהוא מבאר את הגמרא בקידושין ('שהגיעו'): שעברו עשרים שנה לאחר שהאיש נתחייב, וצריך עיון.

55 קידושין, שם: רב הונא [...] כל ימיו בעברה. בעברה סלקא דעתך? אלא אימא בהרהור עברה. מתברר, שבעל הגמרא הסתמית הבין 'עברה': זנות. הרמב"ם ראה בכך פירוש דחוק, והוא מבאר שהכוונה לעברת ביטול מצוות פרייה ורבייה. אבל הוא מקבל את הדין שבסברת המתרחק, שאסור לאדם לישב ללא אישה אם יבוא לידי הרהור, כמפורש בהלכה ג, טז, שהרי 'הרהורי עבירה קשין מעבירה' (יומא כט ע"א, מצוטט במו"נ ג, ח [עמ' 313]).

56 ראה רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' שכט-של, שמצוות חכמים זו אינה אלא עצה טובה, אבל אם אין יצרו מתגבר עליו, אינו צריך.

57 ראה לעיל, הערה 54, על הלשון 'שעברו' בהלכה ב.

58 ראה שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' קעא.

59 ובהלכות תלמוד תורה א, ה: 'לעולם ילמד אדם תורה ואחר כך ישא אשה, שאם נשא אשה תחלה אין דעתו פנויה ללמוד' וכו'.

60 ראה: גויטיין, חיי הרמב"ם, עמ' 37; הנ"ל, חברה, ג, עמ' 62. על האגדה המאוחרת שנשא בן עזאי

אישה בכלל, וכי עלינו לומר, שלאחר שהתאחר קרוב לעשרים שנה בא לידי הרהור ויצרו התגבר עליו? על פי כתביו וכתבי בנו ר' אברהם דומה שיש לקבוע שלא מתוך התגברות היצר נשא הרמב"ם אישה. כמפורש כבר לעיל בדבריו על ריבוי הנשים, הרמב"ם היה מגנה את היצרים והתאוות הבהמיות, וסבר שהם החומר הכובל וכובש את רוחו של אדם מלהתרומם אל על. על פי משנתו, הנער הוא בדרך כלל עבד ליצריו ולתאוותיו, וכל שהוא מוסיף שנים נחלשים יצריו והוא נעשה בן חורין מהם, עד שכוחו מתחזק להידבק באהבת השם.⁶¹

טברסקי הבהיר באר היטב את הסתירות והמשיכה לכיוונים שונים אצל הרמב"ם, איש ההלכה והפילוסוף, במסכת הסבוכה של יחסו אל הסגפנות והפרישות, ובה אף הסוגיה של בן עזאי:

בניגוד לרוב חכמי ההלכה ראה הרמב"ם, למשל במעשהו של שמעון בן עזאי, אשר נמנע מלשאת אשה מחשש שמא יסיחו חיי האישות את דעתו מתלמוד תורה, תקדים אפשרי מבחינת ההלכה. באופן כללי יש לומר שיחסו של הרמב"ם לחיי המין הוא מחמיר מאוד. רק בורים גמורים מרבים בתשמיש המטה.⁶² ההכללה דלהלן, הבאה ב'מורה נבוכים', יפה במלואה גם ל'משנה תורה': ז'כן מכוונת התורה – הטהרה והקדושה; כלומר הרחקת המשגל ולהשמר ממנו ולמעטו בכל אשר יוכל.⁶³ מבקריו של הרמב"ם תפשו אותו לא רק על שום תמיכתו הנלהבת במאמר האריסטוטילי ש'חוש המישוש [...] הוא חרפה עלינו',⁶⁴ אלא גם על שום הגדרות הלכתיות מסוימות בסוגיה זו ב'משנה תורה'.

אין ספק שהרמב"ם [...] היה מודע לכוח ההרסני הטמון בפרישות המוחלטת מן העולם ובסגפנות. הפסוק אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר למה תשומם' (קה' ז:טז) שימש לו כמעין סיסמא. [...] ברם רעיון הפרישות מן העולם הזה נשאר לדידו, למרות הכל, אידיאל נשגב. [...] הכרח ברור הוא, כנראה, להבחין בין סגפנות שהיא ביטוי לסלידה מן העולם הזה (ואם כן מטרה בפני עצמה) לבין סגפנות הנתפשת ככלי לעידון ההווה המוסרית הפנימית וכאמצעי להשגת שלימות אינטלקטואלית או להעצמתה של הרגישות הדתית.

על צד האמת, יש כאן עמדה דיאלקטית רבת-פנים, והיא נפרשת ב'משנה תורה' בלא

את בתו של ר' עקיבא, ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, ה, עמ' 1290.

61 הובא בשמו בידי בנו הראב"ם: כפאיה (רוזנבלאט), עמ' 346, 348. ראה מו"נ ג, נא (עמ' 462); ועיין פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 536.

62 ראה את המקורות שציין טברסקי, הערה 261, ועיין למשל פירוש הרמב"ם לאבות א, ה: פיה"מ, עמ' תיא; שילת, אבות, עמ' ז, ח, קכו (וברור שכאן מגנה הרמב"ם את ריבוי תשמיש המיטה בכלל, כפי שמפרש שילת, עמ' ח, ולא מפני שעשוי אדם לבוא לידי דבר עברה, שם, עמ' ז). יחסו המחמיר של הרמב"ם לחיי המין נדון בכמה מחקרים. ראה ניתוחו היפה של בויארין, ישראל שבבשר, עמ' 57-60.

63 מו"נ ג, לג (עמ' 389-390).

64 מו"נ ב, מ (עמ' 272) ועוד (ושם: קל וחומר זהמת המשגל'). ראה קרמר, נאמוס, עמ' 194, הערה 24, והספרות שצוינה שם.

רתיעה או סייגים; אין שום סיבה לראות בה פועל יוצא של איזו דו־פרצופיות, המעמידה את הרמב"ם האריסטוטאלי מול הרמב"ם בעל ההלכה.⁶⁵

יהודים סגפנים רבים נמנעו מלשאת נשים בימיו של ר' אברהם בן הרמב"ם, ויש להניח כי כך היה גם בימי אביו.⁶⁶ הרמב"ם הטעים כי הנישואין הם חלק מן הדרך האמצעית, היא דרך התורה, שצריך אדם לבור לו, בהתרחקות מפרישות קיצונית ומתאוותנות בלתי מרוסנת. בפרק הרביעי משמונה פרקים, הוא כותב: 'זה התורה הזאת, השלמה, המביאה אותנו לידי שלמות [...] לא התכוונה אלא שיהיה אדם טבעי, הולך בדרך האמצעית, יאכל את אשר מותר לו לאכול במתינות וישתה את אשר מותר לו לשתות במתינות, ויבעל את אשר מותר לו לבעול במתינות וכו'.⁶⁷ וכן בהלכות דעות ג, א: 'שמא יאמר אדם ... אפרוש מהן ביותר ואתרחק לצד האחרון, עד שלא יאכל בשר ולא ישתה יין ולא ישא אשה ... המהלך בדרך זו נקרא חוטא ... כך אמרו חכמים, "לא דייך מה שאסרה תורה אלא שאתה אוסר עליך דברים אחרים" (ירושלמי נדרים ט, א [מא ע"ב])' וכו'.⁶⁸

בכמה מקומות בכתביו מזכיר ר' אברהם בן הרמב"ם את האידאל שבפרישות מן האישה, שהיה מנהגם של בן עזאי ושל אליהו ואלישע הנביאים ושל הסגפנים שבימיו. אבל לדבריו אין ליחסידי ישראל (ביטוי זה בא להבדיל מן הצופים המוסלמים) אלא ללמוד ממשה רבנו ומשאר הנביאים, שנשאו נשים וקיימו את מצוות פרייה ורבייה. הם לא נמנעו מלשאת נשים, מחשש שמא ילכו אחרים בעקבותיהם ויתמעט זרע ישראל. הדרך הרצויה היא שידחה החסיד את נישואיו עד גיל מתקדם, כאשר כבר הגיע לשלמות רוחנית מסוימת ונחלשו יצריו ותאוותיו, ואז יישא אישה לשם פרייה ורבייה. 'ההליכה בדרך הרמה הזאת היא לפני שהוא נתקע ברפש, באישה ובילדים, המפסיקים את העיסוק בדת, כמו שאמרו חכמים [...] ריחים בצוארו ועוסק בתורה (קידושין כט ע"ב)'.⁶⁹ ומעשה אבות האומה סימן לבניהם: 'דרכם הייתה לאחר את הנישואין מפני עיסוקם תחילה בהשגת השלמות הדתית, החשובה יותר. אברהם אבינו לא ביקש אישה לבנו יצחק אלא לאחר שהיה כבן ארבעים,⁷⁰ כאשר מתה שרה, ולא הייתה מי

65 טברסקי, מבוא, עמ' 347-348; ראה את ההערות והדיון שם.

66 ראה כפאיה (רוזנבלאט), עמ' 278. על גברים שלא נשאו נשים לפי תעודות הגניזה ראה גויטיין, חברה, ג, עמ' 61 ואילך.

67 פיה"מ, עמ' שפג; שילת, הקדמות, עמ' רלח, שפב-שפג (התרגום בשינויים קלים).

68 ראה: רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' רמד ואילך; טברסקי, מבוא, עמ' 320. לפי מו"נ, ב, לט, עמ' 269, 'חקים ומשפטים צדיקים' (דב' ד, ח) פירושו שווים לכול, להוציא דרכי עבודה המחמירות חומרה יתרה ('אפראט') כגון 'אלרבהאניה' [=ההתנזרות], והמקלות קולה יתרה ('תפריט'), המביאות לידי הפקרות (השווה שם, ב, מ, עמ' 270). ראה פרידמן, אג"ת, פרק ג, הערה 153.

69 ראה כפאיה (רוזנבלאט), עמ' 264, התרגום בשינוי.

70 ויזנברג, פירוש, עמ' נג, נה. את הכתוב שם, עמ' נה, שורה 14, 'פאתקי אברהם אן ידרכה אלמחתום ויכלל יצחק מן אלמפאוצה פי אמר אלזואג', צריך לתרגם: היה אברהם ירא שמא ישיג אותו הקץ הקצוב [=המוות], ויתבייש יצחק (אחרי כן) מן המשא והמתן בעניין הנישואין. 'אלמחתום' הוא לשון קצרה בעד 'אלאגל אלמחתום', הקץ הקצוב לחיים. ראה גויטיין, חברה, ה, עמ' 541, הערה 10; ולעניין 'אגל' אצל הרמב"ם ראה פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 538 ואילך.

שתנהל את ענייניו; ויעקב לא נשא אישה עד שהיה קרוב לבן שמונים ושלוש.⁷¹ דברי הבן מפורשים בסוגיית גיל הנישואין ויש בהם יותר משיכה לצד הפרישות והסגפנות מדברי האב, אבל אין אני סבור שהראב"ם מעמיד בה שיטה חדשה. בעיקרו של דבר זו הייתה גם כוונת הרמב"ם בכתביו, כוונה שככל הנראה אף קיימה הלכה למעשה בחייו האישיים.⁷² זאת ועוד: על פי ייחוסה של בת הטובים שבחר לאישה נוכל לשער מה היו כוונותיו בבחירה זו. משפחת אלשיך אלתקה ר' מישאל ז"ל הייתה לא רק משפחה בת קשרים עם גדולי המלכות, דבר שעשוי היה לחזק את מעמדו של הרמב"ם בהנהגה הציבורית, אלא כאמור אף משפחת חכמים, ובראש ובראשונה, כידוע ממסמכים אחרים מן הגניזה וכפי שהדגיש גויטיין דגש חזק – משפחת 'חסידים'. 'המשפחה שהתיחסה עליה אמו של רבנו אברהם בן הרמב"ם התפארה בזיקתה לדרכי החסידות'. חסידותה של המשפחה הלמה בוודאי את השקפותיו של הרמב"ם. היא השפיעה כמפורסם על התפתחות ר' אברהם בן הרמב"ם, שנעשה 'ראש כל החסידים'.⁷³ ויש עוד להוסיף ולשער שהרמב"ם ראה בבת החסידים שנשא, אישה שתהיה לו לעזר בדרכו המיוחדת, שתדאג לצורכי ביתו בלי להטרידו מעיסוקיו בתורה ובאורח חייו הרוחני, ושדעתה אף תסכים אולי עם דעתו המחמירה ביחס לחיי המין, כפי שהיא באה לידי ביטוי אף בהלכות אישות טו, א, המצוטטת לעיל. דומה שאין זה מקרה שהרמב"ם בחר לפתוח אותו פרק, שעניינו העיקרי מצוות פרייה ורבייה, בהלכה הנזכרת. ומי תרשה לבעלה שימנע את עונתה אם לא בת חסידים שלבה ער לצרכיו הרוחניים של בעלה? עניין מניעת העונה שבהלכה זו מזכיר את דברי הרמב"ם באיגרת לר' יונתן הכהן מלוניל ולחבריו: 'התורה ידעתי [...] והיא אילת אהבי ואשת נעורי, אשר באהבתה שגיתי מבחורי, ואף גם זאת נשים נכריות נעשו לה צרות [...] והאל יודע כי לא נלקחו מתחלה אלא להיותן לה לרקחות ולטבחות ולאופות [...] מכל מקום נתמעטה עונתה, שהרי נחלק לבי לחלקים הרבה בכל מיני חכמה'. הדימוי שבחר הרמב"ם לתאר את אהבתו לתורה ולימוד חכמה זרה אומר דרשני. על פי דרכנו מוצאים אנו בו חזיון כלשהו להשערותנו שבגין חשק נפשו בתורה ('אשת נעורי') התאחר הרמב"ם בנישואי אישה ממש.⁷⁴

71 ראה כפאיה (רוזנבלאט), עמ' 264, 278, 320, ועוד; כ"י RNL Yevr.-Arab. I. 2924; כ"י AIU V. A. 49 (זוהא אצל פנטון, ביקורת כפאיה, עמ' 198). ועיין: גויטיין, חברה, ג, עמ' 62, 440, הערה 63; פנטון, מקאלה, 8, 61, הערה 78; פרידמן, אג"ת, פרק ג, הערה 140.

72 כדוגמה למנהגו המחמיר של הרמב"ם בענייני חיי המין ו'זהמתם' אפשר לציין את יחסו לטבילת בעל קרי. אף על פי שהוא פסק שאין הטבילה חובה לבעל קרי לפני קריאה בתורה, קריאת שמע או תפילה (הלכות קרית שמע ד, ח; הלכות תפילה ד, ד-ו), הוא כעס כעס גדול על מי שחשד בו בעניין זה: 'זה העני שאמר עלי שאיני רוחץ מקרי שקר הוא אומר. מעידין עלי שמים וארץ שמעולם לא עשיתי זאת אלא מחולי. והיאך אשנה מנהגי ומנהג אבותי בלא עילה, בלא שום איסור' וכו' (שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תלו-תלת. ראה עוד הלכות עבודה זרה א, ג: זבן ארבעים שנה הכיר אברהם את בוראו'.

73 ראה: גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 181-183; הנ"ל, החוג החסידי, עמ' 152-153; הנ"ל, חיי הרמב"ם, עמ' 38; הנ"ל, הרמב"ם איש המעש, עמ' 164 ואילך; הנ"ל, חברה, ה, עמ' 482-483; פרידמן, ריבוי נשים, עמ' 328.

74 על האיגרת ראה שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תקב. השווה הלכות תשובה י, ג. עיין יהלום,

ושוב, מעשה האב סימן לבן. מתברר שגם הראב"ם התאחר בנישואיו.⁷⁵ גויטיין, ואחריו פנטון, הראו שהראב"ם נשא לאישה את בתו של ר' חננאל הדיין הגדול ביר' שמואל הנדיב שהיה מתלמידיו של הרמב"ם: הוא מצטט את דבריו בכתביו שלו, וקורא לו 'רבנו ז"ל'. ר' חננאל עצמו היה חכם מפואר וחיבר חיבורים רבים בתחומי התורה, הפילוסופיה והמיסטיקה. הוא היה איש אמיד ובעל קשרים, וגם 'חסיד'; בין תואריו הרבים הוא נקרא 'גדול החסידים'. ר' חננאל היה נצר למשפחת אלאמשאטי הידועה, שלכמה מבניה היו קשרים עם הרמב"ם.⁷⁶ אף למשפחה זאת הייתה מסורת של חסידות. מכתב מאת ר' פרחיה בר' יוסף בן יג'ו ממשפחת סוחר הודו מפורסם, ששימש דיין בעיר השדה המצרית אלמחלה והיה אחיו של ר' שמואל בר' יוסף, דיין בבית דינו של הרמב"ם, מופנה למשל אל אבו אלפכר סעדיה אלאמשאטי פאר הסוחרים 'בר כג"ק מ' ור' אברהם הזקן הנז' [בון] החסיד בעודו רי"ת' שהיה פטרונו של ר' שמואל. המכתב כולל ברכה לבן הנמען ולבן אחיו, 'פרחי החסידים'.⁷⁷ כיוון שאין זה המקום לעסוק בדמותו הססגונית של החכם-

הרמב"ם והמליצה, עמ' 10, ושם הערה 28, ציון להלכות תשובה (בשם פרופ' ד' ספטימוס). על נשים שקיבלו עליהן נזירות ונודעו כיראות שמים ראה גויטיין, חברה, ג, עמ' 352 ואילך. תופעת אישה יראת שמים הרוצה להימנע מן הנישואין הייתה נדירה לפי תעודות הגניזה, ראה: שם, עמ' 62-63; פרידמן, אג"ת, פרק א, על יד הערות 23, 24.

75 בשעת פטירת אביו טרם מלאו לראב"ם תשע עשרה שנה, והכתוב אצל גויטיין, ר' חננאל, בתקציר האנגלי, עמ' xix, שהרמב"ם בחר כלה לבנו, מכוון בוודאי לבחירה לנישואיו לעתיד לבוא או לבחירה במשמעות כללית גרידא, אם אינו פליטת קולמוס בעלמא. בשנת 1222, כאשר נולד בנו דויד, היה הראב"ם בן שלושים ושש. לביטולן של ראיות על נישואיו בגיל צעיר ראה פרידמן, מחלוקת לשם שמים, סימן יד. על צאצאי הרמב"ם שנשאו אישה או הולידו את בנם הראשון בגיל מתקדם, ראה פרידמן, שלשלת היחס, עמ' 29. אפשר אפוא שיש צד של אמת בפתיחת הבדיה על נישואי ר' מימון הדיין, המובאת ב'שלשלת הקבלה' (עמ' קד), כי ר' מימון לא היה רוצה לקחת אשה, ויהי כמו בחצי ימיו' (על גלגוליו המאוחרים של סיפור זה ראה אבישור, שבחים).

76 ראה: גויטיין, ר' חננאל; פנטון, ר' חננאל; הנ"ל, הפטרות. מלבד הספרות על ר' חננאל ביר' שמואל הרשומה שם, ראה עכשיו קליין, רחב"ש על עירובין. על הקשר למשפחת אל(א)משאטי, ראה: גויטיין, שם, עמ' 395; הנ"ל, הרמב"ם איש המעש, עמ' 163; פנטון, הפטרות, עמ' 30, הערה 13; פרידמן, הרמב"ם בתעודות, עמ' 182-183. בכ"י CUL Or. 1080 J 149, עמ' א, באה רשימת השמות של משפחת הרמב"ם, של אבותיו, שלו עצמו ושל אחיו, לצורכי הזכרתם בתפילת הציבור (ראה על הרשימה גויטיין, חברה, ג, עמ' 3, 426, הערה 7), ולשונה כך: 'עתרת אלרייס [=משפחת הראש] עובדיהו ושלמה ועובד[יהו ויו]סף ויצחק ויוסף ומימון ומשה ודוד', ומתברר שהיא נכתבה לאחר שנתמנה הרמב"ם ראש היהודים ('אלרייס' סתם) וכנראה בעוד אחיו ר' דויד בחיים. בעמוד ב נמצאת שם רשימת 'בית אלמשאטי', ובסופה: 'חננאל וג' חמ[ו]ודיו (כלומר, בניו) [מנשה ראש הקה[ל] ואחיו חיים ואחיו שמואל הנדיב; שמואל הנדיב היה כאמור אביו של ר' חננאל, מחותנו של הרמב"ם, ומתברר שחננאל טרם נולד בשעת כתיבת הרשימה.

77 כ"י TS 8 J 20.25, גויטיין, ספר הודו, פרק ג, תעודה מספר 53. ר' פרחיה נשאל שאלה הלכתית שעליה נשאל גם הרמב"ם (תשובות הרמב"ם, סימן שעג, עמ' 655). ראה עליו ועל אחיו ר' שמואל אצל גויטיין, תשובות, עמ' 190-191. 'בעודו' = בעודו בחיים. 'רי"ת' = 'רוח ה' תניחנו' (יש' סג, יד). לפעמים מוצאים אנו שפלוני הנפטר מתואר 'החסיד בעודו'. ציון נערים בתואר 'פרחי החסידים' יוצא דופן לגמרי.

החסיד ר' חננאל, נצטט ממחקרו של פנטון פסקה אחת מכתביו, הרומזת לקרבה הברורה בין דעותיו על הפרישות והסגפנות לבין דעותיהם של הרמב"ם והראב"ם: 'האיש אשר נתגלתה ראייתו הפנימית תראהו משתדל ושוקד על התרגול המוסרי ושמירת הנפש מן התאוות והתענוגים וריסון היסודות החומריים' וכו'.⁷⁸

באיגרת הברכות המתפרסמת להלן מברך הכותב את הרמב"ם שבניו 'היו מורים הוראה בישראל יהיו בחכמה ובצדקות'. ברכת הגדולה בתורה לבנים יש לה משמעות מיוחדת במשנת הרמב"ם. הוא מפרש את הפסוק 'כל הנקרא בשמי וכו' (יש' מג, ז), שלעיתיד לבוא יהיו 'הכול מתייחסים על האמת, והתורה היא אב לכול'.⁷⁹ בעולם האידאלי ההוא יתפוס היחס לתורה את מקום היחס הביולוגי. במכתב הנזכר מחודש שבט שנת 1185, שבו מקונן הרמב"ם באוזני ר' יפת הדיין על מות אחיו ר' דויד, הוא כותב עליו: 'ובמה אתנחם? והוא היה הבן, על ברכי גדל, והוא היה האב, והוא התלמיד [...] כללו של דבר כי ארד אל בני אבל שאולה (בר' לז, לה).⁸⁰ בהלכות דעות ג, ג, כותב רבנו: 'המנהיג עצמו על פי הרפואה, אם שם על לבו שיהיה כל גופו ואיבריו שלמים חזקים בלבד, ושיהיו לו בנים עושין מלאכתו ועמלין לצרכו, אין זו דרך טובה. אלא ישים על לבו שיהא גופו שלם חזק כדי שתהיה נפשו ישרה לדעת את יי [...] וישים על לבו שיהיה לו בן, אולי יהיה חכם וגדול בישראל'.⁸¹ ר' אברהם נולד בכ"ח בסיוון שנת 1186, וכבר בהיותו קטן התנחם בו הרמב"ם, כמפורש באיגרתו לתלמידו האהוב ר' יוסף בר' יהודה: 'ואמנם מעייני בענייני העולם, אין לי נחמה זולתי בשני דברים: כשאסתכל ואעיין במה שאעיין

78 כ"י AIU V. A 76. הפסקה ותרגומה אצל פנטון, ר' חננאל, עמ' 80; התרגום מובא כאן בשינויים קלים. בקשר למכתב מאת ר' חננאל ראה דברי גויטיין (ר' חננאל, עמ' 392) על תלמיד שהשתחרר מ'יראת חטא' ומ'עול על צווארו' כאחד. במכתב המלצה שכותב הראב"ם על תלמידו הרוצה לשאת לאישה את בת הדיין ר' פרחיה, הוא מציין 'כי הוא רוצה להידבק בחכמים ובחסידים' (כ"י TS 10 J 30.11, שורות 10-11, ראה אור אצל גויטיין, הראב"ם וחוגו, עמ' 196).

79 פיה"מ לעדויות ח, ז, עמ' שלו (התרגום בשינוי קל).

80 שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רל. במו"נ א, ז, עמ' 21: 'מי שהורה למישהו דבר-מה ולימדו סברה, הרי הוא כאילו הולידו' (התרגום לפי שורץ, מו"נ, א' עמ' 27; וראה כשר, בן). פריימן (שלשלת היחס, עמ' 24) משער שמי שבדו את האגדה שלרמב"ם נולד בן שני שקראו דויד על שם אחיו, אמרו כך בגלל שם נכדו ר' דויד, כי בני בנים הרי הם כבנים. אפשרות אחרת, הנראית לי יותר, היא שהם נסמכו על דברי הרמב"ם המצוטטים כאן מאיגרתו לר' יפת הדיין. גויטיין (חברה, ג, עמ' 17; ה, עמ' 393) משווה את יחסו של הרמב"ם לאחיו ר' דויד ליחסו של ר' לבראט בן משה בן סגמאר לאחיו הצעיר יהודה, שבמכתבו אליו מאמצע המאה האחת עשרה הוא כותב: 'אינך אצלי כאילו במעמד האח בלבד, אלא כאילו במעמד האח הקטן והבן הגדול, אף אם הילד הזה שאצלי (היינו, בני שלי) מגיע לעפר רגליך' (כ"י TS 16.179 ע"א, שורות 20-21; כתב היד נדפס אצל גיל, במלכות ישמעאל, ד, מס' 617, עמ' 36 ואילך, ושם ציונים לפרסומים קודמים; התרגום בשינויים קלים).

81 רבינוביץ, יד פשוטה, עמ' רנג. מלשונו של הרמב"ם לא רחוק לשער שהוא שם את לבו כאן על בנו אברהם. וראה משנה תורה (קאפח), א, עמ' קצז, הערה כ, שמביא בשם בעל 'סדר משנה': 'שכאן מדובר באיש סגולה'.

ושזה בני אברהם השם ית' נתן לו חן וברכה מברכת מי שנקרא על שמו [...] והוא בעל שכל דק וטבע נאה ויהיה לו בעזרת ה' שם בגדולים' וכו'.⁸²

כתב היד המכיל איגרת ברכה לרמב"ם לרגל נישואיו זוהה לפני עשרות שנים. ידוע על כך מתוך העתק חלקי של התעודה שעל פי טביעת עינו של פרופ' מנחם שמלצר ייתכן שהותקן בידי אלכסנדר מארכס. ההעתק היה שמור בכרך מיוחד של קטעי גניזה הקשורים לרמב"ם ולבני משפחתו ב'ארון מרשל', בבית המדרש לרבנים באמריקה בניו יורק – אבל המקור עצמו אבד. לפני כעשר שנים כבר הערתי על ההעתק ועל תקוותי לפרסם אותו בתיקונים ובהשלמות מעטות על פי הסברה.⁸³ אולם זכותו של הרמב"ם עמדה לנו וחשכה ממנו פרסום על פי השערות בלבד. בשנת 1996 גילה וזיהה ד"ר ג'יי רובנר את כתב היד האבוד בפינה נידחת בספרייה. פרופ' נחמן דנציג גלה את אוזניי בדבר המציאה, ופרופ' מאיר רבינוביץ, מנהל הספרייה, הרשה לי לפרסמו. לכולם התודה והברכה.

מידות הנייר 17.6 × 13.2 ס"מ. עמוד ב ריק. כ"י בית המדרש לרבנים באמריקה, ארון מרשל (MS. 8254.16 (ENA 2560)

תרגום

מקור

[...] ו' יסי' (ע' ה' [...]

עבד ...

1 [...] וְתָהּ סֶהָל אֱלֹהִים [...]

2 מַמְלֹךְ [...] כְּבוֹד]

3 גְּדוּלַת קְדוּשַׁת מְרֻנָּה [וּרְבִנּוֹ אֲדוֹנֵינוּ]

4 אֲרוֹן בְּרִיתֵנוּ יַחֲיד דּוֹרֵנוּ מְרֻנָּה מִשֶּׁהָ⁸⁴

5 הָרֵב הַגְּדוֹל נֶגִיד עִם לֹא אֶלְמֶן⁸⁵ יַחֲיד הַדּוֹר

82 המכתב שרד בתרגום בלבד. ראה בנעט, איגרות הרמב"ם, עמ' 96, ושם הוא מציע תרגום לעברית חדשה: 'כשאני מסתכל במצב העולם, אין אני מוצא נחמה אלא בשני דברים: בעיון (הפילוסופי); ובבני אברהם, כי ה' ית' וכו'; שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תכד, ושם, בביאור לשורה 3, רמז שהרמב"ם התנחם בבנו אברהם מאבלו על אחיו ר' דויד. בנעט ושילת ראו כדבר המובן מאליו שלא ייתכן שאיגרת זו נכתבה בעת כתיבת האיגרת (או האיגרות) שנדפסה לראשונה עמה(ן), כלומר בשנת 1190 או 1191, בהיות אברהם לכל היותר כבן חמש וחצי. הם מאחרים אותה בעשר שנים לערך, ורואים בלשון הרמב"ם בפתיחה, 'מעייני בענייני העולם', רמז לייאושו לנוכח הרעב והסבל שפקדו את מצרים באותה תקופה. לדעתי, לא צריך לראות בביטוי ההוא רמז לשום תקופה מיוחדת, והוא עשוי להתאים למצב רוחו של הרמב"ם בתקופות שונות. מצד אחר, אילו היה אברהם נער כבן חמש עשרה, היה מקום לצפות שהרמב"ם יזכיר לא רק את שכלו הדק ואת שאר מידותיו היפות שמנה, אלא גם את הישגיו בתורה ממש, שבוודאי היו כבר למופת באותה תקופה. ועוד צריך עיון בפרשה זו.

83 ראה פרידמן, הרחקת הנידה, עמ' 10, הערה 44.

84 כאמור, שרדו רק הקצוות התחתיות של האותיות. אבל הן מתאימות למשה (ולא לדוד), ואין ספק בקריאה.

85 בתשובות הראב"ם, סימן קכא, עמ' 206: 'נגיד הזמן, צנצנת הזמן, נזר עם לא אלמן'. השימוש בחרוזים (כאן ולהלן) שגור בלשון האיגרות של התקופה.

- 6 והזמן⁸⁶ יברכו אל אלים⁸⁷ בברכת שלשת
7 איתנים וברכת עלה לקבל תורה ממעונים
8 [ו]מכהן באורים ותומים⁸⁸ בירבי כבוד גדולת
9 קדושת מרנו ורבנו אדונינו מימון הרב
10 הגדול זכר קדוש לברכה
11 יקבל מואטי אקדאמה וינהי מא נאלה
12 מן אלגבט[ה] וְאֶלְסֹרֹר במא גדרה אללה
13 תַּעֲאֲלִי להדרתו באלצלה אלמבארכה
14 אלסעידה הקב'ה ישימה⁸⁹ ס[מ]ן טוב
15 וגרה סעידה ישימה אלהינו כרחל
16 וכלאה אשר בנו שתיהם את ב'ית
17 ישראל ועשה חיל באפרתה וקרא ש'
18 ב' ל⁹⁰ המקב'ה ישים ביתך אדונינו
19 כבית פרץ אשר ילדה תמר ליהודה

[שוליים:] (1) מן הזרע אשר (2) יתן יי' לך
מן הנערה (3) הזאת⁹⁴ (4) לאנהא בת טובים
(5) [ב]ת החבר⁹⁵ וצ'ל (6) הקב'ה יגזיעך

כי היא

- 86 'יחיד דורנו', 'יחיד הדור' (שורות 4, 5) מצוי בקשר לרמב"ם בכמה מקורות. ראה קרמר, שישה מכתבים, עמ' 86, הערה 120. 'יחיד הזמן' מקביל לערבית 'אֶחָד אֶלְזִמָּן', וכך נתכנה הרמב"ם גם במקומות אחרים; ראה פרידמן, אג'ת, פרק ה, הערה 35, וראה שם עוד על תוארי כבוד נוספים.
87 ראה דנ' יא, לו.
88 הוא מברך את הרמב"ם בברכת שלושת האבות, משה רבנו ואהרן הכהן.
89 ביטוי רגיל בפנייה למושלים ודיינים מכובדים. השווה למשל בכ"י TS 32.8, שורה 46, 'מנשק כפות רגלי אדוננו' (ולא כפי שנדפס אצל מאן, היהודים, ב, עמ' 259, שורה 45).
90 'מא נאלה מן' (השורש נ"ל); ביטוי רגיל.
91 הכינוי החבור מוסב על 'אלצלה' שבשורה הקודמת, 'הנישואין' (מילה במילה: ההתקשרות), שהיא לשון נקבה יחידה בערבית.
92 למשמעות זו (goodness) ראה ליין, מילון, עמ' 2239 (בין המשמעויות האחרות הרשומות שם: righteous conduct, a noble, eminent man, the best, a clever female slave).
93 רות ד, יא ('כרחל... וקרא שם בבית לחם'), והוא כידוע ברכת נישואין מצויה. במכתבי הגניזה, במקום לשון ההצעה שבעברית כאן 'ישימה' וכו' (שהוא כנגד 'יתן ה' את האשה' וכו' שבפסוק), כתבו לפעמים בערבית. כך למשל, בכ"י Bodl. MS. Heb. c. 28, fol. 60, בברכות לאבו זכרי הכהן ביר' יוסף על נישואיו, כתוב (בשורה 6): 'יגעלהא עליה כרחל' וכו', היינו ישימה עליו (=עליו) וכו'. אני מעיר על כך כדי שלא יטעו הלומדים, כי במהדורת כתב היד (ולדס ופרנקל, מסחר, עמ' קו) תורגם: 'ישימך "כרחל"'.
94 רות ד, יב.
95 יש כתם מעל לראש ה'ח' ו'הוא דומה קצת לראש של למ"ד (אבל צורתו שונה); אולם עד כמה שיכולתי להבחין באמת ח'ית היא.

(7) ממנה גזע⁹⁶ (8) [איתן] יהיו

(9) מורים הוראה (10) בישראל יהיו

(11) בחכמה (12) ובצדקות (13) כעשרת

(14) בני רב (15) פפא [...] ⁹⁷

ביאורים לפי שורות התעודה:

(4) ארון בריתנו. וכן הוא 'ארון בריתנו' בפניות לראב"ם בשאלה, בכ"י CJS 159;⁹⁸ וכן בכ"י TS 10 K 8.9, שורה 2;⁹⁹ ובכ"י BL Or. 5566 B, שורה 2 (בתעודה נזכרת שנת 1218). ראה להלן, נספח ב.

(5) הרב הגדול. ולא נזכר 'בישראל'. ראה מה שכתבתי על כך לעיל, הערה 51. נגיד. בניגוד לקודמיו במשרת ראש היהודים ולבנו וצאצאיו אחריו לא נתכנה הרמב"ם בתואר הרשמי 'נגיד'.¹⁰⁰ כמוכח מן ההמשך ('נגיד עם לא אלמן') גם כאן אין נגיד מופיע כתואר רשמי.

שוליים, שורות 13-15. כעשרת בני רב פפא. רב האיי גאון נשאל על המנהג להזכיר את עשרת בני רב פפא, בשעה שאדם גורם פרק וחוזר עליו (מנהג שאנו מכירים מסיומי מסכתות), והוא השיב שלא היו החכמים הללו בני אב אחד אלא בניהם של כמה רב פפא ושמזכירים את שמותיהם כסגולה 'להסיר שכתה'. א' ארנד הראה במחקרו שדברי רב האיי אמת.¹⁰¹ והנה אנו רואים שבימי הרמב"ם נזכרו עשרת בני רב פפא לא כסגולה נגד השכחה אלא כדוגמה של בנים המצטיינים בחכמתם ובצדקתם (כנראה האמין הכותב שהיו כולם בני אב אחד), ושנאָה לברך את הרמב"ם שכמותם יהיו בניו.

נספח א

לשונו העברית של המכתב לר' שמואל החכם

הערתי לעיל, שבבואנו לקבוע את זהותו של ר' שמואל החכם, אשר אליו כתב הרמב"ם את המכתב המתפרסם בחלקו הראשון של המאמר, עלינו לתת את הדעת לשפתו העברית, שהרי הרגלו של הרמב"ם היה לכתוב לדוברי ערבית בערבית. כן הצבעתי על איגרתו לר' שמואל אבן תיבון, שנכתבה תחילתה בעברית ורובה בערבית.

96 יגדל לך ממנה צאצא. 'יגזיע' לשון פייטנית. כיו"ב כותב ר' מבורך בן נתן באיגרת ברכה למשולם בן אלעזר הכהן נ"ע לרגל נישואיו, כ"י CUL Or. 1080 J 69.

97 רובה של הפ"א הראשונה בפפא שרדה וכן מיעוטה של השנייה.

98 ולא 'אדון בריתנו' כנדפס בתשובות הראב"ם, סימן קיח, עמ' 203; על תשובה זו ראה פרידמן, ירושה, עמ' רמה ואילך. יש עוד חומר בעניינה אלא שאין זה המקום לכך, רק אציין שניתן לשער את זמנה לשנים 1210-1211 לערך; ראה מה שכתבתי שם, עמ' רנו, הערה 43.

99 ולא 'אדון בריתנו' כנדפס אצל פרידמן, תשובת בע"ח, עמ' 87.

100 ראה גויטיין, חברה, ב, עמ' 26.

101 ארנד, הזכרה, ושם, עמ' 21-22, נדפסת תשובת רב האיי; הנ"ל, על הזכרה.

לפני זמן קצר דן פרופ' יהושע בלאו בשימושו של רבנו בלשון העברית והערבית באיגרת הנזכרת לר' שמואל אבן תיבון, וכן בשימוש בשתי הלשונות באיגרותיהם של אחרים. בלאו דוחה את הסברה (ראה דרורי, ראשית עמ' 50 ואילך) שאצל היהודים השוכנים בארצות האסלאם בימי הביניים היה לעברית תפקיד ספרותי ואסתטי, ואילו לערבית היהודית תפקיד קומוניקטיווי, ומעיר (על תרגומים, עמ' 425, הערה 22; השווה: הנ"ל, התהוות, עמ' 232 ואילך; הנ"ל, שלוש הלשונות) את הדברים דלהלן: 'בערך ב־1200 שוב העברית מתחילה לחדור לבתי הדין. איגרת הרמב"ם אל ר' שמואל אבן תיבון בענייני תרגום המורה ברובה כתובה בערבית, אך פתיחה עברית לה, וברובה, בייחוד בפסקתה השנייה, היא עניינית וקומוניקטיווית [...] מכתבו של ר' אברהם בן הרמב"ם לר' פרחיה מבלבס (שכנראה, לא היה ממוצא אירופי, עיין גויטיין שם), שפרסמו ש"ד גויטיין [...] כתוב בעברית "עניינית"'. וראה מה שכתב שם על התקופה שלפני כן, ודבריו בוודאי מתקבלים על הדעת (הוא מסתמך, בין השאר, על גויטיין, כתובות עתיקות, עמ' 198; הנ"ל, חברה, א, עמ' 15, וראה להלן).

אשר לתקופה זו ולכתבי הרמב"ם והראב"ם, עדיין ראויים הדברים, לעניות דעתי, למחקר ולעיון מדוקדקים, ואני מעיר על כך בקיצור נמרץ כאן בגלל העניין שאנו עוסקים בו. כמדומני שהכתיבה הקומוניקטיווית של היהודים דוברי הערבית בתקופה זו בכלל ושל החכמים הנזכרים בפרט כמעט תמיד בערבית היא, וכל מקרה חריג צריך בדיקה וחקירה בפני עצמו. איגרתו של הרמב"ם לר' שמואל אבן תיבון הולמת יפה, לדעתי, את הכלל הזה. הלא הוא נולד בין העלגים (שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תקלא), וטבעי אפוא שפתיחת האיגרת אליו לשונה עברית. אך ברובה עוסקת האיגרת בענייני תרגום מורה נבוכים, ולכן שם שפתה ערבית, לשונו של החיבור ההוא. ראה את דיונו הנרמז של שילת (לעיל, הערה 4). ותן דעתך עוד, שר' שמואל אבן תיבון כתב לרמב"ם בשתי השפות: זכיון שהגיעו כתביו בלשון עברי ולשון הגרי' (שילת, שם, עמ' תקל), וכן ענה לו הרמב"ם (כתביו) מצביע אמנם על יותר ממכתב אחד). מכתבו העברי של הראב"ם (כ"י TS 10 J 30.11; חלק ממנו מצוטט לעיל) בפירוש יוצא דופן. זהותו של ר' פרחיה מקבל המכתב טרם נתבררה. אכן שם כותב גויטיין (הראב"ם וחגו, עמ' 195) שאין הוא סבור שמקבל המכתב היה צרפתי או אשכנזי, אבל הוא מוסיף כי 'אל יוצאי אירופה כתב רבנו כמובן בעברית'.

לעניין זה חשיבות מרובה לא רק לחקר תרבות הלשון אלא לכמה וכמה עניינים נוספים, ובהן שאלות כגון זהות אישים, שעסקנו בה כאן. במקום אחר דנתי בשאלת מוצאו של ר' יחיאל בר' אליקים, חכם בן זמנו של הראב"ם, שבגלל טעות בקריאת חתימתו הוחזק במחקר כ'הצובי', כלומר בן חלב שבסוריה. את טענתי שהוא היה מאירופה הנוצרית ביססתי על כמה שיקולים ואחד מהם העובדה שההתכתבות עמו כמעט כולה בעברית (ראה: פרידמן, תשובת ר' יחיאל, עמ' 335). אני מניח שמה שכתב בלאו על תחילת חדירת העברית לבתי הדין הוא בעיקר על פי מחקריו של גויטיין שהזכירם (כתובות עתיקות; חברה). כמדומני שהסברו האחד של גויטיין שם לתופעה זו, שהיא מפני הגירתם למזרח של חכמי אירופה הנוצרית, שכמה מהם שימשו כדיינים, הוא הנכון, ויש לבדוק מי כתבו את מסמכי בתי הדין הללו. ותן דעתך לדברי גויטיין שם (כתובות עתיקות, עמ' 199): 'אציין שגם חכמי ארם-צובא, שהשתקעו במצרים, העדיפו אז לכתוב עברית, אם כי ערבית

הייתה כמובן שגורה בפיהם. אין לי ספק שכוונתו לר' יחיאל בר' אליקים, שכאמור, בכלל לא היה מארם צובא, ואיני יודע אם היו חכמים 'צובים' אחרים בכלל הנוכר (עיין גם: פרידמן, אג"ת, פרק ד, הערה 18; הנ"ל, זעקה, עמ' 136).

נספח ב

'ארון בריתנו'

באיגרת הברכה אל הרמב"ם לרגל נישואיו המתפרסמת לעיל, שורה 4, נקרא רבנו 'ארון בריתנו'. אין אני זוכר מקום אחר שבו הוא נקרא כך, אבל כך נקרא אחריו בנו ר' אברהם, כפי שהערתו בביאור שם. כיוון שתקלה בלשון זו באה כבר על ידי (ראה לעיל, הערה 99), מן הראוי שאוסיף כאן לביאורה דברים אחדים.

קריאת חכם 'ארון ברית' היא על פי שהש"ר א, כ (לשיר השירים א, ג), עמ' כב: זבית מדרשו של ר' אליעזר היה עשוי כמין ריס ואבן אחת היתה שם והיתה מיוחדת לו לשיבה, פעם אחת נכנס ר' יהושע התחיל מנשק אותה האבן ואמר, האבן הזאת דומה להר סיני, וזה שישב עליה דומה לארון הברית. וכן מוצאים אנו בכמה מקומות בדברי רבותינו התנאים והאמוראים, שכבוד החכם, בחייו ובמותו, דומה לכבוד ארון הברית. בירושלמי מועד קטן ג, א (פא ע"ד) נאמר: 'רבי יעקב בר אביי בשם רבי אחא זקן ששכח תלמודו מחמת אונסו נוהגין בו כקדושת ארון'; בבלי ברכות ח ע"ב: 'כדאמר להו רבי יהושע בן לוי לבניה [...] והזהרו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, דאמרין, לוחות ושברי לוחות מונחות בארון (השווה: מנחות צט ע"א); ברכות סג ע"ב: 'פתח רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי בכבוד אכסניא [...] ומה ארון שלא אכל ושתה, אלא כבוד ורביץ לפניו כך, המארח תלמיד חכם בתוך ביתו, ומאכילו ומשקהו, ומנהגו מנכסיו על אחת כמה וכמה' וכו'; יומא עב ע"ב: 'רבי יוחנן רמי כתיב (דב' י, א) ועשית לך ארון [...] מכאן לתלמיד חכם שבני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו וכו'; מועד קטן כה ע"א: 'דאמר רב יהודה אמר רב, מנין לחכם שכבודו במטה ראשונה, שנאמר (שמ"ב ו, ג) וירכבו את ארון האלהים' וכו'; סוטה יג ע"א (ומקבילות): 'וכל אותן שנים שהיו ישראל במדבר היו שני ארונות הללו אחד של מת (של יוסף) ואחד של שכינה מהלכין זה עם זה [...] אמרו קיים זה כל מה שכתוב בזה'. ואף על פי שר' יהושע אמר שהחכם 'דומה לארון הברית', כאן הרמב"ם נקרא 'ארון הברית' ממש. והשווה זוהר, ב, ויקהל, עמ' 428: 'ת"ח סטרא דקדושה אקרי ארון הברית'.

דימוי החכם לארון הברית משמעו הפשוט בוודאי שהתורה, שפירושה הנכון, לבה ועיקרה, היא התורה שבפה, אצורה ונצורה בנשמתו ובגוייתו של אדם זה. הוא מקומה של התורה. הוא הכלי והחומר שבהם תלויים קיומה וישותה, וכדברי המדרש (וי"ר יא, ז, עמ' רל): 'אם אין חכמים אין תורה'. התורה-שבפה שבפיו מחיה, מפריחה ומרחיבה את התורה שבכתב. הלכך קל וחומר שדן רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי אינו רק משום

1 הנמצא שם בדפוס 'פתח רבי יהודה [...] ומה ארון ה' [...] תלמידי חכמים [...] על אחת כמה וכמה' אינו שייך לענייננו, וראה דק"ס על אתר, עמ' 369, הערה צ.

הטורח שטורח המארח, אלא גם משום מעלתו של החכם על הארון. וכן אתה מוצא במקבילה לקל וחומר זה באדר"ן נו"ב, פרק יא, עמ' 27: זמה ארון האלהים שלא היה בו אלא שני לוחות בלבד נתברך הבית בזכותו, חכמים ותלמידיהן שהן נכנסין לביתו של אדם על אחת כמה וכמה שיתברך הבית בזכותם.²

את האבן שישב עליה ר' אליעזר השווה ר' יהושע להר סיני, שבו ישב משה רבנו ארבעים יום וארבעים לילה (דב' ט, ט). אולם בדורות שלאחריו מוצאים אנו שהחכם עצמו כבר נקרא 'סיני'. בהוריות יד ע"א: 'אמר רבי יוחנן, פליגו בה רבן שמעון בן גמליאל ורבנן, חד אמר סיני עדיף, וחד אמר עוקר הרים עדיף' (רש"י: 'סיני עדיף, מי ששנה משנה וברייתא סדורין לו כנתינתן מהר סיני'). ולפי התלמוד הירושלמי ר' יוחנן נקרא סיני (מגילה א, יג [עב ע"ב]): 'ר' יוחנן עבד תלת שנין ופלג דלא נחת לבית וועדא מן צערא, בסופא חמא ר' אלעזר בחילמיה למחר סיני נחת ומחדת לכון מילה'. וכן בירושלמי ביכורים ג, ג (סה ע"ג) נתכבד ר' יהודה בר חייא על היותו 'סיני': 'יהודה בר חייא הוה יליף סליק ושאל בשלמיה דר' ינאי חמוה מערב שבת לערב שבת, והוה יתיב ליה על אתר תלי בגין מיחמיניה ומקים ליה מן קומוי, אמרין ליה תלמידוי לא כן אלפן ר' לזקן ארבע אמות, אמ' לון אין ישיבה לפני סיני'. ובתלמוד הבבלי רב יוסף נקרא סיני (ברכות סד ע"א והוריות יד ע"א); ובעירובין ל ע"א, מו"ק יב ע"א: 'סיני אמר'.

לצד שני מדמים את החכם לתורה עצמה. התורה היא 'של החכם': 'אמר רבא, אין (=כן), תורה דיליה היא דכתיב (תה' א, ב) ובתורתו יהגה יומם ולילה' (קידושין לב רע"ב).³ זאת ועוד. 'הרואה תלמיד חכם[ין]⁴ שמת כרואה ספר תורה שנשרף' (ירושלמי מועד קטן ג, ז [פג ע"ב]).⁵ בבבא קמא יז ע"א: 'ת"ר וכבוד עשו לו במותו (דה"ב לב, לג) [...] שהניחו ס"ת

2 השווה ספרי דברים, פסקה לח, עמ' 76: זמה ארון שלא נעשה לא לשכר ולא להפסד אלא לשברי לוחות שבו נתברך בשבילו, קל וחומר לצדיקים שבעבורם נברא העולם' (עיין שם, הערה לשורה 8, על לוחות ושברי לוחות); במדבר רבה פרשה ד, כ: 'ר' יוסי עבד לה אפטרסה. מה אם הארון שלא אכל ושתה ולא מתכבד אלא בשביל שני לוחות שהיה בו זכה בית עובד אדום שיתברך בזכותו, מי שקבל חכמים ותלמידים במאכל ובמשתה ועל מטות כבודות עאכ"ו וכו'. קל וחומר בכיוון השני נמצא בירושלמי מגילה ד, א (עד ע"ד): 'מהו לעמוד מפני ספר תורה? ר' חלקיה ר' סימון בשם ר' לעזר, מפני בנה הוא עומד, לא כל שכן מפני תורה עצמה'. וכן הוא בבבלי, קידושין לג ע"ב. אבל במכות כב ע"ב אנו מוצאים שרבא דן להפך: 'אמר רבא, כמה טפשאי שאר אינשי דקיימי מקמי ספר תורה ולא קיימי מקמי גברא רבה' וכו'. במאמר שבספרי ובמאמר הנזכר על יוסף יש הרחבת הרעיון מחכמים לצדיקים. כמדומני שהרחבה זו נעשתה כדי לקרב את פשוטי העם לקיום המצוות אף על פי שאינם בני תורה (עיין להלן, הערה 5, על הרחבה נוספת לכל יהודי).

3 רש"י: 'כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה. בתחילה היא נקראת תורת השם, ומשלמדה וגרסה היא נקראת תורתו'.

4 בד"ו: תלמיד חכם, וכן הוא בשר"ר. בכ"ל תוקנה המילה השנייה, ומן העיון בתצלום איני יודע אם מתחילה היה כתוב חכמ"א או חכמ'. על 'תלמיד חכמים' בירושלמי ועוד, ראה: ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' כב-כג; ועל ההבדל בין תלמיד חכמים לחכם וזקן, ראה גינצבורג, פירושים וחיידושים, א, עמ' 406-408, ועיין עוד להלן.

5 בחינת 'שרפו אותו' וספר תורה עמך [...] שנשרף הוא וספר תורה עמו' שבדברי ר' יוסי בן קיסמא ור' חנינא בן תרדיון בעבודה זרה יח ע"א (הנוסח לפי אברמסון, ע"ז), אלא ששם הכוונה,

על מטתו, ואמרו קיים זה מה שכתוב בזה. והאידנא נמי עבדינן הכי וכו', עיין שם. מו"ק כה ע"א: כי נח נפשיה דרב הונא סבור לאותובי ספר תורה אפורייה'.

בקידושין לג ע"ב מצאנו: ר' אלעי ור' יעקב בר זבדי הוו יתבי, חליף ואזיל ר' שמעון בר אבא וקמו מקמיה, אמר להו, חדא, דאתון חכימי ואנא חבר, ועוד כלום תורה עומדת מפני לומדיה? נהיר לנו טעמו הראשון של ר' שמעון בר אבא, שר' אלעי ור' יעקב בר זבדי נתמנו 'חכמים' והוא היה רק 'חבר' (ואין עומדין בפני חבר, כמפורש בירושלמי, ראה להלן).⁶ אשר לטעמו השני (זעוד'), רש"י מפרש: 'תורה עומדת מפני לומדיה, בתמיה! לפי שעסוקים בדבר הלכה היו, קרי להו לדידהו תורה עצמה, ולדידיה קרי לומדיה'.⁷ אולם בבבלי ובמקבילה שבירושלמי (ראה להלן) לא כתוב שהיו לומדים תורה, ועל פי דרכנו למדנו שר' שמעון בר אבא היה קורא לחכמים 'תורה' אף בשעה שאין הם לומדים. וכן הוא בירושלמי, ביכורים ג, ג (סה ע"ג): 'אמ' ר' לעזר אין התורה עומדת מפני בנה. שמואל אמ' אין עומדין מפני חבר. ר' הילא ר' יעקב בר אידי הוון יתיבין עבר שמואל בר בא וקמו לון מן קומוי, אמ' לון תרתיי גבכון, חדא שאיני זקן, וחדא שאין התורה עומדת מפני בנה'.

ר"י טברסקי ז"ל חקר את דמותו של הרמב"ם בעיני הדורות שלאחריו.⁸ עד כמה שידוע לנו לפי שעה, היה הרמב"ם הראשון בדורותיו שנתכנה 'ארון בריתנו', ויש להוסיף תואר

כמפורש, לספר תורה ממש. כמדומני שמעיקרו של דבר נאמרה ההלכה שבירושלמי על חכם שמת, אבל הירושלמי שם קובע: 'כשם שקורעין על החכמים כך קורעין על תלמידיהן' (היינו 'תלמידי חכמים', ראה ליברמן שם, והשווה במאמר מאד"רן שהובא לעיל, על יד הערה 2). במסורת של התלמוד הבבלי הורחבה הלכה זו לכל אדם! שבת קה ע"ב: ר"ש בן אלעזר אומר, העומד על המת בשעת יציאת נשמה חייב לקרוע (הא) למה זה דומה, לס'ת שנשרפה. רש"י ד"ה לס'ת שנשרף: 'אף נשמת ישראל הניטלת דומה לו, שאין לך ריק בישראל שאין בו תורה ומצות; תוספות ד"ה דתניא: 'משמע ליה להש"ס דמיירי אפי' באינו כשר' (ומשמע שבעלי התוספות אינם רואים בכך את פשוטו של המאמר). וכן הוא לפנינו במו"ק כה ע"א, 'רבי שמעון בן אלעזר אומר, העומד על המת בשעת יציאת נשמה חייב לקרוע, למה זה דומה, לספר תורה שנשרף שחייב לקרוע'. אבל בכ"י מינכן חסרות שם המילים 'למה זה דומה' [...] שחייב לקרוע. בעל דק"ס על אתר, עמ' 82, אות ה, כותב שזאת השמטה מחמת הדומות; וצריך עיון (וראה לעיל, הערה 2, על הרחבת הרעיון מחכמים לצדיקים). המאמרים הנזכרים מירושלמי מועד קטן ג, א (פא ע"ד) ו-ג, ז (פג ע"ב), מובאים אצל נויסנר (התגשמות, עמ' 214), ובדיונו שם הוא מסביר שכשם שהתורה היא מקור לישועה, כך החכם מתוך ידיעתו את התורה נעשה מקור לישועה, ונתפס אפוא כהתגשמות התורה.

6 לפי אלבק (מבוא, עמ' 268), 'לפיכך הוא נקרא בירושלמי על פי רוב [קרא: לפעמים – מע"פ] "שמעון" בלי תואר "רבי"'. על ההבדל בין חבר לחכם, ראה פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 234, והספרות שצוינה שם, ועיין ב"ב עה ע"א: 'אמר רבה א"ר יוחנן [...] ואין חברים אלא תלמידי חכמים'. בב"מ פה סע"ב-פו רע"א: 'שמואל ירחינא חכים יתקרי ורבי לא יתקרי' (ראה דק"ס על אתר, עמ' 252, הערה ח).

7 השווה מאירי, בית הבחירה על מסכת קידושין³, מהד' א' סופר, ירושלים 1963, עמ' 188: יוזה שהוא קורא אותם תורה, הענין הוא מצד שהיו עוסקים בתורה'.

8 ראה טברסקי, לדמותו.

זה לביטויי ההערצה הייחודיים לרבנו שציינם טברסקי. ועוד יש להעיר שבמכתבו אל הרמב"ם קורא לו ר' יונתן הכהן מלוניל: 'לוחות הברית כסא כבוד מקום מקדשנו'.⁹ כפי שראינו לעיל, אחרי הרמב"ם כינו גם את בנו הראב"ם 'ארון בריתנו'. ובאותן השנים לערך פנו בשאלה לר' הודיהו 'הנשיא' היושב במצרים, וגם אותו קראו 'ארון התורה'.⁹

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבישור, שבחים – י' אבישור, שבחי הרמב"ם: סיפורים עממיים בערבית יהודית ובעברית מהמזרח ומצפון-אפריקה, ירושלים תשנ"ח
- אבן אלקפטי, תאריך – Ibn al-Qiftī, *Ta'rīḥ al-Hukamā'*, ed. J. Lippert, Leipzig – 1903
- אברמסון, עוז' – מסכת עבודה זרה, כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, מהד' ש' אברמסון, ניו יורק תשי"ז
- אדר"ן – אבות דרבי נתן³, מהד' ש"ז שעכטער, ניו יורק תשכ"ז
- אלבק, מבוא – ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל אביב תשכ"ט
- אליצור, הימים – ש' אליצור, "והימים מצוים מאלוה": גורל עיוור ואמונה דתית בשירה העברית בספרד', בתוך: ספר ישראל לזין, קובץ מחקרים בספרות העברית לדורותיה, א, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 27-43
- ארנד, הזכרה – א' ארנד, 'הזכרת בני רב פפא בסיום הלימוד', סידרא, ה (תשמ"ט), עמ' 17-25
- ארנד, על הזכרה – א' ארנד, 'על הזכרת בני רב פפא בסיום הלימוד', סיני, קט (תשנ"ב), עמ' קנו-קנו
- בויארין, ישראל שבבשר – D. Boyarin, *Carnal Israel: Reading Sex in Talmudic Culture*, Berkeley 1993
- בלאו, דקדוק – י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימיהביניים², ירושלים תש"ם
- בלאו, התהוות – J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*³, Jerusalem 1999
- בלאו, על תרגומים – י' בלאו, 'על תרגומי מקרא קראיים לערבית מן המאות העשירית והאחת-עשרה', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 417-430
- בלאו, שלוש הלשונות – י' בלאו, 'שלוש הלשונות של חברת הגניזה', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ח (תשנ"ט), עמ' 201-212
- בן-ששון, הרמב"ם במצרים – M. Ben-Sasson, 'Maimonides in Egypt: The First Stage', *Maimonidean Studies*, 2 (1991), pp. 3-30
- בנעט, איגרות הרמב"ם – אגרות הרמב"ם, מהד' ד"צ בנעט, ירושלים תש"ז

9 כ"י Bodl. MS. Heb.b. 11 (2874), fol. 33r, שורה 19, ראה תצלום אצל שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תצח, ושם, עמ' תצג, ביבליוגרפיה (תודתי לפרופ' יואל קרמר, שהעירני לכאן).

- גויטיין, אוטוגרף – ש"ד גויטיין, 'אוטוגרף של הרמב"ם ומכתב אליו מאת אחותו מרים (עם השלמה לספר תשובות הרמב"ם)', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 184–194
- S. D. Goitein, 'Abraham Maimonides and his Pietist Circle', – החוג החסידי, in: A. Altmann (ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge, Mass. 1967, pp. 145–164
- גויטיין, הראב"ם וחוגו – ש"ד גויטיין, 'רבנו אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 181–197
- S. D. Goitein, 'Moses Maimonides, Man of Action: A – הרמב"ם איש המעש – Revision of the Master's Biography in Light of the Geniza Documents', in: G. Nahon and C. Touati (eds.), *Hommage à Georges Vajda*, Louvain 1980, pp. 155–167
- S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities – חברה – of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 1–5, Berkeley, Los Angeles and London, 1967–1988
- גויטיין, חיי הרמב"ם – ש"ד גויטיין, 'חיי הרמב"ם לאור גילויים חדשים מן הגניזה הקהירית', פרקים: בטאון האקדמיה העברית באמריקה, ד (תשכ"ו), עמ' 29–42
- גויטיין, כתובות עתיקות – ש"ד גויטיין, 'ארבע כתובות עתיקות מגניזת קהיר', לשוננו, ל (תשכ"ו), עמ' 197–215
- S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, – מחקרים, Leiden 1966
- גויטיין, מכתב – ש"ד גויטיין, 'מכתב אל הרמב"ם מאת אחיו דוד בדרכו אל הודו', הארץ, תרבות וספרות, 3.12.1954, עמ' א
- S. D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton 1973 – מכתבים
- גויטיין, ספר הודו – ש"ד גויטיין, 'מסמכים מן הגניזה על סחר היהודים בהודו (בעריכת מ"ע פרידמן) [בהכנה]
- גויטיין, ר' חננאל – ש"ד גויטיין, 'ר' חננאל הדיין הגדול ביר' שמואל הנדיב, מחותנו של הרמב"ם', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 371–395
- גויטיין, תיקון נוסף – ש"ד גויטיין, 'תיקון נוסף באוטוגרף של הרמב"ם', תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 195.
- גויטיין, תיקונים – ש"ד גויטיין, 'תיקונים באוטוגרף של הרמב"ם ובמכתבה של אחותו מרים', תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 299
- גויטיין, תשובות – ש"ד גויטיין, 'תשובות חדשות בכתב-ידו של הרמב"ם', תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 190–196
- גיל, במלכות ישמעאל – מ' גיל, 'במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, א-ד, תל-אביב וירושלים תשנ"ז
- M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo – קודש – Geniza*, Leiden 1976
- גינצבורג, פירושים וחדושים – ל' גינצבורג, 'פירושים וחדושים בירושלמי, א-ד, ניו יורק תש"א-תשכ"א

דנציג, קטלוג – נ' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזות קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק וירושלים תשנ"ח
דק"ס – רנ"נ ראבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים, א-יב, ד"צ ירושלים תש"ך
דרורי, ראשית – רינה דרורי, ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית, תל-אביב 1988

הבלין, הרמב"ם – ש"י הבלין, רבינו משה בן מימון, האנציקלופדיה העברית, כד, טורים 542-536

S. Hopkins, 'Two New Maimonidean Autographs in the – שני אוטוגרפים – John Rylands University Library', *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 67 (1985), pp. 710-735

ויוזנברג, פירוש – פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהד' א"י ויוזנברג, לונדון תש"ח

וי"ר – מדרש ויקרא רבה, מהד' מ' מרגליות, א-ד וכרך מבוא ונספחים, ירושלים תש"ג-תש"ך
זוהר – ספר זוהר א-ג (מהד' מוסד הרב קוק), ירושלים תש"ך
זלדס ופרנקל, מסחר – נדיה זלדס ומרים פרנקל, 'המסחר עם סיציליה: סוחרים יהודים במסחר הים-תיכוני במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה', מיכאל, יד (תשנ"ז), עמ' פט-קלז
טברסקי, לדמותו – י' טברסקי, 'לדמותו של הרמב"ם: מסה על מעמדו הייחודי בתולדות ישראל', אסופות, י (תשנ"ז), עמ' ט-לה.

טברסקי, מבוא – י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, תרגם מ"ב לרנר, ירושלים תשנ"א
יהלום, הרמב"ם והמליצה – י' יהלום, 'הרמב"ם והמליצה העברית', פעמים, 81 (תש"ס), עמ' 4-

18

כאן, מסמכים ערביים – G. Khan, *Arabic Legal and Administrative Documents in the Cambridge Genizah Collections*, Cambridge 1993

כ"ח – ספריית כל ישראל חברים, פריס

כפאיה (רוזנבלאט) – S. Rosenblatt, *The High Ways to Perfection of Abraham – Maimonides*, 2, Baltimore 1938

כשר, בן – ח' כשר, 'היכן ביאר הרמב"ם "שיתוף שם בן?"', תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 248-235
לוינ, זמן – י' לוינ, "'זמן" ו'תבל' בשירת החול העברית בספרד', אוצר יהודי ספרד, ה (תשכ"ב), עמ' 68-79

לוינגר, הרמב"ם כפילוסוף – י' לוינגר, הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, ירושלים תש"ן

ליברמן, הירושלמי כפשוטו – ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה

ליברמן, תוספתא כפשוטה – ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א-י, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח

ליין, מילון – E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Beirut 1968 [reprint]

מאן, היהודים – J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*², New York 1970

מו"נ – דלאלה אלחאירין (ספר מורה נבוכים) לרבנו משה בן מימון, מהד' ש' מונק וי"י יואל, ירושלים תרצ"א

משנה תורה (קאפח) – רבנו משה בן מימון, ספר משנה תורה, א-כג, מהד' י' קאפח [קריית אונו], תשמ"ד-תשנ"ז

מִית נשים (פרנקל) – משנה תורה להרמב"ם, מהד' ש' פרנקל, כרך ג, ירושלים ובני ברק תשל"ז

J. Neusner, 'Is the God of Judaism Incarnate?', *Religious Studies*, 24 (1988), pp. 213–238

ספרי דברים – ספרי על ספר דברים, מהד' א"א פינקלשטיין, ברלין ת"ש

A. L. Ivry, 'Islamic and Greek Influences on Maimonides' – פילוסופיה – *Philosophy*, in: S. Pines and Y. Yovel (eds.), *Maimonides and Philosophy*, Dordrecht 1986, pp. 139–156

פיה"מ – פירוש המשניות של הרמב"ם לפי: משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, מהד' י' קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט
פליישר, תפילה – ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח

P. Fenton, 'Dana's Edition of Abraham Maimuni's *Kifāyat* – ביקורת כפאיה – *al-Ābidīn*', *JQR*, 82 (1991), pp. 194–206

P. Fenton, 'A Judeo-Arabic Commentary on the *Haftārōt* by – הפטרות – Hanan'el ben Šēmū'el (?), Abraham Maimonides' Father-in-law', *Maimonidean Studies*, 1 (1990), pp. 27–56

פנטון, ר' חננאל – י' ינון (פנטון), 'עוד על ר' חננאל בן שמואל הדיין, גדול החסידים', תרביץ, נה (תשמ"ז), עמ' 77–107

P. Fenton (ed.), 'Obadyāh b. Abraham b. Moses Maimonides, – מקאלה – *The Treatise of the Pool: Al-Maqāla al-Hawdiyya*, London 1981

פרידמן, אגית – מ"ע פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד (בדפוס)
פרידמן, הרחקת הנידה – מ"ע פרידמן, 'הרחקת הנידה והמינות אצל הגאונים, הרמב"ם ובנו ר' אברהם על-פי כתבי גניות קהיר', *Maimonidean Studies*, 1 (1990), החלק העברי, עמ' 1–21

פרידמן, זעקה – מ"ע פרידמן, 'זעקת שבר על ביטול אמירת הפיוטים: בקשה לפנות לסולטן', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 128–147

פרידמן, ירושה – מ"ע פרידמן, 'ירושת מי שהיו לו שתי נשים: שתי תשובות מן הגניזה', דיני ישראל, יג-יד (תשמ"ז-תשמ"ח), עמ' רלט-רסב

פרידמן, מחלוקת לשם שמים – מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים: עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, י (תשנ"ז), עמ' 245–298 [סימן ו ואילך טרם ראו אור]

M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine: A Cairo Geniza Study*, 1–2, Tel Aviv and New York 1980–1981

M. A. Friedman, 'Menahem ben Aaron ibn Zerah's Anti- – פירוש – Polygyny Torah Commentary from the Geniza', in: M. Brettler and M. Fishbane (eds.), *Minhah le-Nahum: Biblical and other Studies Presented to Nahum M. Sarna in Honour of his 70th Birthday*, Sheffield 1993, pp. 103–116

M. A. Friedman, 'Tamar, a Symbol of Life: The "Killer – פרשת תמר – Wife" Superstition in the Bible and Jewish Tradition', *AJS Review*, 15 (1990), pp. 23–61

פרידמן, הצלבנים – מ"ע פרידמן, 'מקורות חדשים מן הגניזה לתקופת הצלבנים ולבית הרמב"ם', קתדרה, 40 (תשמ"ו), עמ' 63–82

פרידמן, קטעים – מ"ע פרידמן, קטעים חדשים מן הגניזה משו"ת הרמב"ם (עם מילואים לשו"ת הנדפסות), בתוך: חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו, בעריכת ח' בן-שמאי, תל-אביב וירושלים תשנ"ג, עמ' 443–462

פרידמן, ריבוי נשים – מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל: מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים ותל-אביב תשמ"ו

פרידמן, הרמב"ם בתעודות – מ"ע פרידמן, 'ר' משה בן מימון בתעודות משפטיות מן הגניזה', שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 177–188

פרידמן, רשימות תלמיד – מ"ע פרידמן, 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 523–583

M. A. Friedman, 'Responsa of Abraham Maimonides on a Debtor's Travails', in: J. Blau and S. C. Reif (eds.), *Genizah Research after Ninety Years: The Case of Judaeo-Arabic*, Cambridge 1992, pp. 82–92

פרידמן, תשובת ר' יחיאל – מ"ע פרידמן, 'תשובת ר' יחיאל בר' אליקים המתירה את ה"דשות"', בתוך: משאת משה: מחקרים במדעי היהדות והאסלאם המוגשים למשה גיל, בעריכת ע' פליישר, מ"ע פרידמן ו' קרמר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 328–367

פרידמן, שלשלת היחס – א"ח פרידמן, 'שלשלת היחס של משפחת הרמב"ם', אלקמה, א, ירושלים תרצ"ו, עמ' 9–32; 'הוספות ותקונים', שם, עמ' 137–138

קליין, רחב"ש על עירובין – פירוש רבינו חננאל בן שמואל הדיין הגדול, מחותנו של הרמב"ם, על מסכת עירובין [קרא: על הרי"ף למסכת עירובין], מהד' ש' קליין, ירושלים וקליבלנד תשנ"ו

קנרפוגל וסוקולוב, רש"י ורמב"ם – א' קנרפוגל ומ' סוקולוב, 'רש"י ורמב"ם נפגשים בגניזה הקהירית: הפניה אל ספר "משנה תורה" במכתב מאת אחד מבעלי התוספות', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 411–416

קרמר, אלאחכאם אלכ"מסה – י' קרמר, 'השפעת המשפט המוסלמי על הרמב"ם: אלאחכאם אלכ"מסה', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 225–244

קרמר, נאמוס – י' קרמר, 'נאמוס ושריעה במשנת הרמב"ם', תעודה, ד (תשמ"ו), עמ' 185–202

J. L. Kraemer, 'Two Letters of Maimonides from the Cairo Genizah', *Maimonidean Studies*, 1 (1990), pp. 87–98

J. L. Kraemer, 'Six Unpublished Maimonides Letters from the Cairo Genizah', *Maimonidean Studies*, 2 (1991), pp. 61–94

רבינוביץ, יד פשוטה – רבינו משה ב"ר מיימון ו"ל, ספר המדע ע"פ כ"י חתום בעצם כ"ק, מהד' נ"א רבינוביץ, עם פירוש יד פשוטה, ירושלים תש"ן; ספר נשים [א], ירושלים תשנ"ז

S. C. Reif (ed.), *Published Material from the Cambridge* – רייף, ביבליוגרפיה

Genizah Collections: A Bibliography 1896–1980, Cambridge 1988

שהש"ר – מדרש רבה שיר השירים מדרש חזית, מהד' ש' דונסקי, ירושלים ותל-אביב תש"ם
 שורץ, מר"נ – מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, א, תרגם מ' שורץ, תל אביב תשנ"ז
 שילת, אבות – מסכת אבות עם פירוש רבנו משה בן מימון, מהד' י' שילת, ירושלים תשנ"ד
 שילת, איגרות הרמב"ם – איגרות הרמב"ם, א-ב, מהד' י' שילת, ירושלים תשמ"ח
 שילת, הקדמות – הקדמות הרמב"ם למשנה, מהד' י' שילת, ירושלים תשנ"ב
 שירמן-פליישר, ספרד המוסלמית – ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית,
 ערך, השלים וליווה בהערות ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו
 שלשלת הקבלה – גדליה נ' יחיא, ספר שלשלת הקבלה (דפוס ראשון, ונציה שמ"ו), ירושלים
 תשכ"ב
 שרי"ר – ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי, ניו יורק תרס"ט
 תשובות הראב"ם – תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהד' א"ח פריימן וש"ד גויטיין,
 ירושלים תרצ"ח
 תשובות הרמב"ם – תשובות הרמב"ם, א-ד, מהד' י' בלאו, ירושלים תשי"ח-תשמ"ו

AIU – Alliance Israelite Universelle, Paris

BL – British Library, London

Bodl. – Bodleian Library, Oxford

CJS – Center of Judaic Studies, University of Pennsylvania (formerly Dropsie College)

CUL – Cambridge University Library

ENA – E. N. Adler Collection, Jewish Theological Seminary of America Library

RNL – Russian National Library, St. Petersburg

TS – Taylor-Schechter Collection, CUL

[תוספות בשעת ההגהה]

לעמ' 193, שורות 5-6, 'היד קצרה' וכו'. יש להניח שרבנו התכוון לחרוז ולכתוב: 'אבל
 היד ת ק צ ר / והזמן הרע יפצר', וכתב 'קצרה' בהיסח הדעת.

לעמ' 200, שורה 3. בכ"י TS NS 321.24 ע"ב, שורה 30: 'אבו עלי צהר [=גיס] רבינו
 משה' (כך, ולא 'אבו אלמעאלי', כפי שמעתיק H. D. Isaacs, 'An Encounter with
 Maimonides', in: F. Rosner and S. S. Kottel [eds.], *Moses Maimonides:
 Physician, Scientist and Philosopher*, Northvale, New Jersey and London
 (1993, p. 46).

לעמ' 206, 'התורה [...] אילת אהבי ואשת נעורי'. יש להזכיר את תפילתו בשיר שהקדים
 לפירוש המשניות (פיה"מ לזרעים, עמוד ללא מספר [25]): 'לשום בתורתו לבד ח ש ק ר'.